

שם ביה"ס: "מעלה הבשור"

סמל ביה"ס: 660324

כתובת: ד.ג. נגב 85100

טלפון: 08-9119555

פקס: 08-9982337

בצלאל איתן 1926 – 1948

מילדות בגרמניה ועד לנפילה בקרבות תש"ח

שם המנחה: דני גלילי

כתובת: ק. נירים ד.ג. נגב

כתובת עבודה: "מעלה הבשור"

ד.ג. נגב 85100

שם התלמידה: נעה קרמר

ת"ז: 301800702

כתובת: ק. נירים ד.ג. נגב 85125

טלפון: 08-9985457

מחזור: ל"ח

שנת סיום: תשס"ז

שם ביה"ס: "מעלה הבשור"

סמל ביה"ס: 660324

כתובת: ד.נ. נגב 85100

טלפון: 08-9119555

פקס: 08-9982337

בצלאל איתן 1926 – 1948

מילדות בגרמניה ועד לנפילה בקרבות תש"ח

שם התלמידה: נעה קרמר

ת"ז: 301800702

כתובת: ק. גירים ד.נ. נגב 85125

טלפון: 08-9985457

שם המנחה: דני גלילי

כתובת: ק. גירים ד.נ. נגב

כתובת עבודה: "מעלה הבשור"

ד.נ. נגב 85100

מחזור: ל"ח

שנת סיום: תשס"ז

בצלאל איתן 1926 – 1948: מילדות בגרמניה ועד לנפילה בקרבות תש"ח

תוכן עניינים

2.....	מילים אישיות
4.....	מבוא
5.....	1. בתי הספר היהודיים בגרמניה : 1930 - 1945
5.....	א. משפחת אוטנהיימר : שטוטגרט
6.....	ב. בתי - הספר היהודים בגרמניה לפני 1933- שלהי רפובליקת ויימאר
9.....	ג. בתי - הספר היהודיים בזמן שלטון הנאצים ועד סגירתם בהוראת השלטון.
18.....	2. תנועות הנוער בגרמניה בזמן שלטון הנאצים
18.....	א. יסודות להתפתחות תנועות הנוער החלוציות בראשית המאה העשרים
20.....	ב. תנועות הנוער החלוציות אחרי מלחמת- העולם הראשונה ועד 1933
20.....	ג. התארגנות תנועות הנוער לאחר כינון השלטון הנאצי ב-30 בינואר 1933
21.....	ד. מהווי תנועות הנוער החלוציות
26.....	3. עליית הנוער
26.....	א. הכשרה לחיים בקיבוץ
27.....	ב. אורי אוטנהיימר- עליית הנוער
29.....	4. מילד גלותי (פרנץ אוטנהיימר) לצבר יפה הבלורית (בצלאל איתן)
29.....	א. בית- הספר החקלאי בפרדס חנה
32.....	ב. בית- הספר החקלאי "כדורי"
36.....	5. בצלאל איתן: קיבוץ נירים בדנגור
36.....	א. ההצטרפות לגרעין "ניר" עד העלייה לקרקע בדנגור
39.....	ב. חיי יומיום בדנגור – חקלאות, קרקע ומים
42.....	ג. הקרב על דנגור
47.....	אחרית דבר: בצלאל איתן – עולמו של אידיאליסט
53.....	ביבליוגרפיה

מילים אישיות

נחשפתי לנושא העבודה בדרך בלתי אמצעית: בקיבוץ, שבו נולדתי ואני גרה כיום, מציינים מדי שנה את טקס הזיכרון לשואה ולגבורה בצורה מכובדת וראויה. חלק ממסורת הטקס הוא להזכיר ולזכור קרובי משפחה של חברי הקיבוץ, אשר נספו בשואה, כדי לחזק את תחושת "היחד" הקיבוצית. בזכות אמי, שמכינה כל שנה את הטקס בקיבוץ נירים, הזדמן לי להיחשף לסיפורו של בצלאל איתן. אמי החליטה, בעצת חבר קיבוץ העובד בארכיון, למצוא ולספר סיפורים מיוחדים שלא סופרו. הבדיקה העלתה סיפור מרתק על אדם, בצלאל איתן שמו.

בצלאל, יליד העיר שטוטגרט בגרמניה, למד והתחנך במסגרת חינוך גרמנית עד עליית הנאצים לשלטון. בעקבות הגזרות הקשות שהוטלו על היהודים, נפתח בשטוטגרט בית ספר יהודי, ובצלאל עבר ללמוד בו. בשנת 1940, בהיותו בן 14, עלה לארץ-ישראל. אחיו הגדול אורי, שהיה חבר בתנועת הנוער "השומר הצעיר" עוד בשטוטגרט, עלה לארץ בעליית הנוער בשנת 1937. אורי עלה לארץ-ישראל לאחר ויכוחים וקונפליקטים רבים עם אב המשפחה, שהאמין שצריך להישאר בגרמניה. בצלאל, לאחר בואו ארצה, הצטרף לבית הספר החקלאי בפרדס חנה. לאחר שלא מצא שם את מקומו, עבר לבית-הספר "כדורי", שהיה כבר באותה עת סמל לצבריות. משם הצטרף בצלאל להכשרה המגויסת של הפלמ"ח, והצטרף לגרעין "ניר" של תנועת "השומר-הצעיר". בשנת 1946 עלו חברי גדוד "ניר" על הקרקע באדמות דנגור בנגב המערבי. בצלאל, הילד הקטן, שעלה מגרמניה לבדו, הפך לדמות מרכזית בקיבוץ, והיה לרכז המשק ולסגן המפקד במקום.

בלב ההתקפה על דנגור ב-15.5.1948 לחם בצלאל יחד עם חברי הקיבוץ ונהרג. אחיו אורי, אשר הצטרף להכשרה ל"להבות הבשן" נהרג קודם לכן בקרב בגבעת-חיים בשנת 1945 באירועים הקשורים ל"שבת השחורה". בצלאל, אשר היה נצר אחרון למשפחתו, נחשף במכתבים וביומנים, שנמצאו בארכיון הקיבוץ. מן המכתבים עולה אדם מיוחד במינו, יפה תואר, בעל אישיות יוצאת דופן, וסגולות רבות ומגוונות.

כילידת הקיבוץ הרגשתי רצון לחשוף את סיפורו המרתק של בצלאל, שדרכו ניתן ללמוד על מקימי הקיבוץ ועל ערכיהם. אני רואה חשיבות גדולה בסיפורו חייו של בצלאל איתן, שפרטיו טרם סופרו. זה סיפור אודות אדם, אשר קיפח את חייו במלחמה על אידיאלים מרכזיים. אידיאלים ואמונות שהתקיימו בנפש האדם, ואולי עודם מתקיימים, מפיחים תקווה, שהקיבוץ בזמן הזה ובדור שלי ישתמרו. בצלאל איתן הוא חלק מההיסטוריה שלי, של קיבוצי ושל מדינת-ישראל, ולכן ראוי שסיפורו יונצח ויראה אור בעבודת-גמר.



בצלאל איתן [פרנץ אוטנהיימר] 1926 - 1948

מבוא

עבודתי עוסקת בשני צירים, המשתלבים זה בזה. הציר הראשון הוא ציר העיון ההיסטורי (יהודי גרמניה תחת המשטר הנאצי), והציר השני הוא ציר הסיפור האישי על האיש בצלאל איתן, גורלו וגורל משפחתו. הציר ההיסטורי נותן את הרקע הכללי למקרה הפרטי, ושני הצירים בנקודות המפגש שלהם מזינים ותומכים זה בזה.

ההיסטוריה הכוללת מורכבת מסיפורים פרטיים ואישיים, וזוהי ייחודיותה של עבודה זו. היא לומדת על גורל נערים ונערות יהודיים מגרמניה, שעלו לארץ-ישראל בשנות מלחמת העולם השנייה ובנו בה את חייהם, והיא מספרת את סיפורו האישי של בצלאל איתן. מטרת החיבור היא ללמוד על תולדות היהודים בתקופה זו. ולשחזר ולספר את סיפורו המדהים של בצלאל איתן. שחזור סיפורו נעשה דרך דליית הפרטים על עולמו ועל חייו ממכתביו ומתעודות שונות מתוך מסמכי ארכיון קיבוץ נירים, מראיונות עם בני דורו וחבריו של בצלאל (מקורות ראשוניים). עיבוד העבודה הסתמך אף על מחקרים קיימים רלוונטיים לפרקי חייו של בצלאל איתן, כגון על החיים בשטוטגרט אשר בגרמניה, על החינוך היהודי בזמן שלטון הנאצים, על עלייה לארץ ישראל, ועל בניית החיים והקמת המדינה; בפרק השני, לאחר מבוא זה, התייחסתי אל משפחת אוטנהיימר ולחינוך היהודי בגרמניה משלהי רפובליקת ויימאר דרך עליית הנאצים לשלטון ועד סגירת בתי הספר היהודיים; בפרק השלישי התייחסתי לתופעת תנועות הנוער הציוניות, שהיוו מעין "נווה מדבר" בתקופת הגזרות החמורות, והכינו את חניניהם לקראת הגירה אפשרית; בפרק הרביעי התעכבתי על עליית הנוער. בצלאל אוטנהיימר, ואחיו הגדול אורי, עלו ארצה במסגרות אלה.

הפרק החמישי והפרקים אחריו מספרים את סיפור הקליטה של בצלאל איתן בארץ-ישראל ואת גלגול התמורה שעבר מילד זר, עולה חדש, "גלותי", לצבר מהשורה; הפרק השישי עוסק בהקמתו של קיבוץ חדש, קיבוץ נירים באדמת דנגור, שבצלאל לקח חלק בהקמתו, על חיי היומיום בדנגור, על ההתקפה במלחמת העצמאות, ואף על עולמו האישי של בצלאל עד לפילתו בקרב על נירים. בחרתי להציג בסופו של החיבור את קווי אופיו של בצלאל איתן ואת מה שניתן היה לדעת מפרשת חייו, פרשה שממנה ניתן ללמוד על דור שלם.

1. בתי הספר היהודיים בגרמניה : 1930 - 1945

א. משפחת אוטנהיימר : שטוטגרט

בצלאל איתן נולד כבנם הצעיר של יוסף ומינה אוטנהיימר בעיר שטוטגרט. המשפחה שמרה על סממנים יהודיים, אך למרות זאת השתלבה יפה במסחר. המשפחה הייתה מהמשפחות היהודיות העשירות ביותר בשטוטגרט. האב היה בעליו של מפעל ללבידי עץ. מספרת מאשה יערי, חברה של המשפחה:

"את האב ראיתי פעמיים ואת האם אולי פעם אחת, היא הייתה יפה ועדינה, האב היה טיפוס כפרי על אף שגר בעיר גדולה. בדרום גרמניה היו יהודים כפריים שהגיעו לערים הגדולות, אבל לא איבדו את האופי הכפרי, כזה היה האבא"¹

עליית הנאצים לשלטון והגזרות החדשות שהוטלו על היהודים, הפתיעו מאוד את תושבי העיר שטוטגרט. מאשה יערי, שהתגוררה אף היא בשטוטגרט, מספרת:

"היהודים ישבו שם במשך דורות רבים, הם היו סוחרים בהמות או בעלי חנויות כלבו. החנויות המרכזיות בכל העיירות הקטנות תמיד היו בבעלות יהודים, שהיו מושרשים כבר במקום. הם דיברו דיאלקט מקומי עם מילים בעברית וביידיש. ביחס לאסון של עליית הנאצים – היהודים הגרמניים לא הבינו, שהכוונה אליהם. הם החשיבו עצמם קודם כל גרמניים, ורק דתם היא השונה, דת משה. האסון הנאצי בא עליהם לטענתם בשל יהודי מזרח אירופה".²

למשפחת אוטנהיימר הייתה וילה גדולה בפאתי העיר, ובתוך הבית היה חדר "סולארי" – גינת חורף, כלומר המשפחה החזיקה חדר לצמחים שונים, ובחדר זה היו תנאי הבידוד והחום המתאימים. חדר כזה הוא סממן לעושר רב. למרות עליית הנאצים לשלטון, לא האמין אב המשפחה שעלול לקרות משהו למשפחתו. בנם הבכור, אורי אוטנהיימר, דווקא האמין שיש להסתלק. אורי, שהיה חבר בתנועת-נוער, עלה לארץ בשנת 1937 בעליית הנוער (ראה פרק 2). בצלאל, לעומת זאת, למד בגרמניה עד שנת 1940, כלומר עד סוף כיתה ח'.

¹ ראיון עם מאשה יערי, במקור משטוטגרט, כיום חברת קיבוץ להבות-הבשן. הראיון נערך בקיבוץ גבולות, אוגוסט 2006.

² ראיון עם מאשה יערי, אוגוסט 2006.

בפרק זה אדון על החינוך היהודי בגרמניה משנת 1933 ועד לפירוק בתי הספר היהודים. החינוך משקף בעיניי את הרצון והמוטיבציה בקרב הקהילות היהודיות בגרמניה להמשיך ולקיים חיים נורמאליים על אף המצב הקשה. משפחת אוטנהיימר משטוטגרט היא רק דוגמה אחת למשפחה שסבלה רבות. היא משקפת, מצד אחד, את הרגשת השייכות למולדת (במקרה זה גרמניה), ומצד שני, את ההכרה שיש לעזוב את גרמניה.

ב. בתי- הספר היהודים בגרמניה לפני 1933- שלהי רפובליקת ויימאר

בתחילת שנת 1933 – מוצאי תקופת הרפובליקה של ויימאר³ – מנה מספר היהודים בגרמניה כחצי מיליון נפש. רוב האוכלוסייה היהודית, אשר תהליך העיור הכלל עולמי לא פסח עליו, התרכז בערים הגדולות בגרמניה, לדוגמא ברלין ופרנקפורט. יהודי הערים התקבצו לקהילות גדולות וחזקות והחזיקו בבעלותם נכסים רבים. לרשותם של הקהילות ושל הארגונים הפרטיים והציבוריים עמדו מוסדות רבים, כגון בתי- כנסת, חנויות ועסקים, בתי- ילדים, בתי- ספר, גנים, וכו'. פחות מחמישית מכלל אוכלוסיית היהודים בגרמניה התגוררה בעיירות קטנות, והיהודים נאלצו לשלם מס גבוה לשם שמירה וקיום קהילה יהודית במקום שבו התגוררו.

השתלבותם ההדרגתית של היהודים בחיי התרבות הגרמנית וריבוי נישואי התערובת דחקה את רגליהם של בתי-הספר היהודיים, והיו בין הגורמים להיחלשות בתי- הספר היהודיים בצורה משמעותית. בשנת 1922 פעלו ברחבי גרמניה כ-200 בתי- ספר יהודיים אשר מנו כ-23,000 תלמידים יהודיים.⁴ ניתן לחלק את האוכלוסייה היהודית, אשר שלחה ילדיה לבתי- הספר היהודיים באותן השנים לשלוש קבוצות עיקריות:

1. יהודיים כפריים (בעיקר במערב גרמניה ובדרום מערב גרמניה), אשר חלק מילדיהם נשלחו אחרי בית- הספר העממי היהודי לבית- הספר התיכון הכללי בעיר הקרובה.

³ רפובליקת ויימאר, השלטון בגרמניה לאחר סיום מלחמת העולם הראשונה, בין השנים 1918-1933.

⁴ גינת, יוחנן. (1980). "בעיות בחינוך היהודי בגרמניה תחת שלטון היטלר". ילקוט מורשת, כ"ט, עמ' 82.

2. חלק מהיהדות האורתודוקסית, אשר ייסדו לא רק בתי-ספר יסודיים אלא גם פיתחו בתי-ספר תיכוניים בערים הגדולות.

3. חלקים גדולים של היהודים, אשר היגרו לגרמניה ממזרח אירופה, ותהליך ההתבוללות שלהם היה עדין "בחיתוליו".

שלוש הקבוצות הללו התייחסו באופן חיובי לבתי-הספר היהודיים מכמה סיבות: הרצון החזק לקיים מסורת יהודית-דתית, כיוון שבתי-הספר היהודיים שמו עליה דגש הן על-ידי לימודי קודש מוגברים, והן על-ידי הרחקת הילדים מהסביבה הלא יהודית – זאת כתוצאה מקיומה של תחושת זרות כלפי הסביבה הנוכרית ורצון להוסיף ולקיים מסגרת עצמאית, לפחות לעת עתה. הדבר נבע מהקשיים שגרמה הזרות ויחס הסביבה הגרמנית כלפי האוכלוסייה היהודית.⁵

אך כשם שהייתה קבוצה בתוך האוכלוסייה היהודית, אשר אהדה את בתי-הספר היהודיים, הייתה שכבה חברתית שלמה אשר התנגדה כמעט לגמרי לבתי-הספר הללו. שכבה זו הייתה השכבה החברתית החזקה והיציבה ביותר של יהדות גרמניה. זו הייתה שכבה בורגנית, לא אורתודוקסית, שהתרכזה בערים הגדולות. התנגדותה לבתי-הספר היהודיים נבעה מכמה סיבות:

1. רצון להתבוללות חברתית ותרבותית בחברה הגרמנית במטרה לרכוש מקצוע או לקבל חינוך גבוה באוניברסיטאות, ולעשות זאת בלא לעורר מהומות.

2. רצון להתרחקות מודעת מהמסורת הדתית כתוצאה מתהליך החילון ונישואי התערובת.

3. סלידה מהחברה החברתית-כלכלית היהודית, אשר שלחה ילדיה לבתי-הספר היהודיים ולא נשאה כלל אופי בורגני מובהק.

התרחקות זאת, כתוצאה מהסיבות שפורטו לעיל, גררה התנגדות נחרצת לקיום בתי-הספר היהודיים בטענה, שעבר זמנם. המתנגדים ראו בבתי-הספר דבר הפוגע באופן

⁵ ולק, יוסף. (1975). חינוכו של הילד היהודי בגרמניה הנאצית: החוק וביצועו, ירושלים: יד ושם, עמ' 40-43.

נחרץ ונמרץ בתהליך ההתבוללות בחברה הגרמנית. בית- הספר היהודי נתפס כמוסד, שמאפיין אותו אי- הסדר וחוסר המשמעת. לכן המתנגדים לבית- הספר היהודיים לא שלחו את ילדיהם להתחנך בהם.

הזרם הציוני בחברה החזיק בעמדה מעניינת לגבי בית- הספר: כיוון שלא היה ניתן להתעלם מהפער העמוק בין עמדתם העקרונית והחיובית לבין גישתם למעשה. מבחינה רוחנית הציונות הגרמנית הייתה מושרשת בתרבות הגרמנית במידה רבה יותר משהייתה מושרשת בתרבות הדתית-לאומית-יהודית. מכאן ניתן לומר, כי האליטה של האוכלוסייה הציונית הגרמנית יהודית לא התחנכה בבית- הספר היהודיים. למרות זאת, הייתה קבוצה של ציונים, אשר תמכה באופן נלהב בבית הספר היהודיים, ולזכותה ניתן לזקוף את הקמתו של בית- הספר "תיאודור הרצל" בברלין, שמייסדיו לקחו חלק "באיגוד היהודי של בית- הספר היהודיים בברלין".⁶

בית- הספר "תיאודור הרצל" היה ניטרלי מבחינה דתית ותלמידיו באו משכבה חברתית מבוססת, החינוך בו היה בהשראת "הרעיון הציוני". המורים היהודיים בבית- הספר היהודי מילאו תפקידים חברתיים וקהילתיים נוספים חוץ מהיותם מורים, ומוצאם היה לרוב מאותה שכבה חברתית שייסדה את בית- הספר.

חוץ מהוראה התפרנסו יהודיים רבים ממסחר והיו בעלי מלאכה ומסחר מצויינים, אך למרות זאת המשבר הכלכלי, אשר פקד את גרמניה בשנים 1929-1932, לא פסח גם עליהם, ורובם נמנה עם המעמד הבינוני. כמו כן, הורגש על יהודי הפרובינציות "חרם שקט", ושכירים יהודיים שעבדו במקצועות שונים בערים נדחקו ממקומם על-ידי מתחריהם הגרמניים ללא הגנה מצד הארגונים המקצועיים, כיוון שארגונים אלה היו תחת שליטת מפלגות הימין. נוסף על כך הורע מצבם החברתי של היהודים ומנהיגים שונים בקהילות היהודיות התריעו על גלי שנאה, התוקפים את יהודי גרמניה, והגדירו את התקופה כתקופה קשה ביותר עקב ההתקפות וההשמצות שספגו היהודים באותה העת.

⁶ מאיר, מיכאל, עורך. (2005). תולדות גרמניה בעת החדשה, כרך ד' (התחדשות וחורבן). ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, עמ' 284-285.

יש שניסו להתנחם בכך, שהמשבר העובר על יהדות גרמניה הוא מעין "מדחום" למשבר המולדת הגרמנית, ושגרמניה – ובתוכה האוכלוסייה היהודית – תצא מכך בזמן הקרוב.

ג. בתי הספר היהודיים בזמן שלטון הנאצים ועד סגירתם בהוראת השלטון.

ערב המאורעות של 1933 היה בית- הספר היהודי בתהליך של נסיגה, כתוצאה מתהליכי ההתבוללות והעיור שחלו על יהדות גרמניה בעידן החדש. אך דווקא כאשר ההתבוללות הייתה בשיאה גברו הסימנים המוקדמים, אשר התריעו מפני הסכנה והמשבר הקרבים. מפלגת הקשה של הרפובליקה הווימארית עלה בשבועות האחרונים של שנת הלימודים, וחופשת האביב הוארכה על- מנת לאפשר את ביצוע השלבים של הרפורמות החינוכיות של המפלגה הנאציונאל-סוציאליסטית.⁷

בשלב ההתחלתי של ביצוע הגזירות כמעט ולא התקיימה פגיעה בחינוך היהודי בבתי- הספר של הקהילה. הצעד היחיד, שננקט כנגד החינוך היהודי, היה הוצאת התלמידים היהודיים מבתי- הספר הממלכתיים. גזרה זו בוצעה בהדרגה, כאשר בתחילה פגעו הנאצים בבתי- הספר, אשר אוכלסו בידי תלמידים יהודיים רבים.

לנוכח המציאות המחרפה והתעמולה הנאצית הפך המתח שבעבע מתחת לפני השטח לעיונות גלויה וקשה כלפי הקהילות היהודיות בגרמניה וכלפי תלמידי בתי- הספר היהודיים, שהתחנכו בבתי- ספר ממלכתיים ארציים. המורים והתלמידים הגרמנים נסחפו אף הם בתעמולה הנאצית, שחדרה לכל מקום. התלמידים הגרמנים החלו מתנכלים, תוקפים ופוגעים בתלמידים היהודיים, ואילו המורים נזפו וזלזלו. לכל זה הייתה משמעות קשה- אפילו המורים שהיו מחויבים לתפקידם הפדגוגי, הושפעו רבות מהאידיאולוגיה ומההסתה הנאצית והתנכלו לתלמידים היהודיים ופגעו בהם מגטאלית. חשוב לציין, כי היו מספר מנהלי בתי- ספר ומורים

⁷ המפלגה הנאציונל-סוציאליסטית: מפלגה נאצית, תנועה בגרמניה ב- 1919-1945 דגלה בנאציונאל-סוציאליזם "ובריך השלישי". עלתה לשלטון בבחירות דמוקרטיות בשנת 1933. בראש המפלגה עמד אדולף היטלר. ר' אהרונסון, שלמה. (תשי"ז). "המפלגה הנאציונאל סוציאליסטית". האנציקלופדיה העברית, כרך כ"ה עמודים 322-325

שניסו להתנגד לרפורמות החדשות בחינוך הגרמני, אך מהר מאוד נכנעו גם הם לזרם. החוויה הייתה קשה מאוד, הן לתלמידים, והן להוריהם ולמשפחותיהם. עקב הוצאת תלמידים רבים ממערכת החינוך הגרמנית, נאלצו תלמידים רבים להישלח לבתי-הספר היהודיים של הקהילות. בית-הספר היהודי היה לכורח השעה.

אין ספק, שהמצב היה קשה, אך התגובות המעשיות והנפשיות היו שונות בהתאם לאופי כל משפחה ומשפחה. המשפחות הציוניות הסתכלו אפוא דווקא על "חצי הכוס המלאה" של המצב החדש, ומכורח הנסיבות הן הגשימו עתה את האידיאולוגיה הציונית. אך היו הורים, שבלי קשר לכל השקפה אידיאולוגית הוכרחו לשלוח את ילדיהם לבתי-הספר היהודיים לשם הגנה מפני השפלות קשות כתוצאה מהתקופה הקשה שעברה על היהודים בגרמניה.

רשת בתי-הספר היהודיים היא זו אשר נקראה למלא תפקיד מכריע בהגשת עזרה לנוער היהודי על-מנת להגן עליו מפני הסביבה העוינת ולהכינו לקראת הגירה אפשרית. היו הורים רבים, שסירבו להשלים עם המציאות החדשה והתנגדו להוציא את ילדיהם ממערכת החינוך הגרמנית. לדעתם מערכת החינוך היהודית לא הייתה חיובית. כל הדעות הקדומות, שהועלו כנגד בית-הספר היהודי, צפו עתה ועלו מעל לפני השטח. הורים רבים סירבו להאמין, כי בהמשך לימודיו של ילד יהודי בבית-הספר הגרמני יש סכנה חמורה להתפתחותו הנפשית התקינה.

ילדים ובני נוער רבים, אשר היו מאוגדים לרוב בתנועות נוער ציוניות יהודיות-לאומיות, דרשו מהוריהם את עזיבת בית-הספר הגרמני העוין לטובת הסביבה התומכת, אשר סיפק בית-הספר היהודי המתחדש. בתי-הספר היסודיים והתיכוניים עמדו מוכנים באופן מידי לקליטת תלמידים יהודיים, שנפלטו מבתי-ספר שונים. עקב הביקוש ההולך וגודל לבתי-הספר הקימה "הנציגות הארצית של היהודים בגרמניה" בתי-ספר יסודיים ותיכוניים נוספים, הנציגות גם דאגה לכך, שהרמה הלימודית בבתי-הספר היהודיים תהיה שווה לזו שבבתי-הספר הארציים.

המספרים הלכו וגדלו ובדצמבר 1937 היו קרוב ל-25,000 תלמידים שלמדו ב-167 בתי-ספר והם היו כ-60% מן הילדים ובני הנוער היהודיים שנותרו בגרמניה.⁸

גם סיפורו של בצלאל מהווה דוגמה למציאות הקשה אליו נקלע החינוך היהודי בגרמניה. על בית-הספר היהודי בשטוטגרט, בית-הספר שבו התחנך בצלאל אוטנהיימר, מספרת מאשה יערי:

"בית-הספר היהודי בשטוטגרט הוקם רק בשנת 1937, והתבסס כולו על מורים יהודיים, שגורשו מבתי-הספר העממיים. בית הספר היה ברמה מאוד גבוהה, אבל בלי שום מסורת, כיוון שנמצר עקב אילוצי הגזירות. עיקר הדגש היה לתת לילדים מקצועות שיכשירו אותם לצאת מגרמניה ולמצוא את דרכם. המקצועות היו: אנגלית, עברית ובעיקר מקצועות פרקטיים, הרבה פחות כוללים ותיאורטיים. לא היה לבית-הספר גוון דתי. הסיסמה הייתה להכין את התלמידים לקראת הגירה. האווירה לא הייתה טובה, כולנו ידענו למה אנחנו שם, הייתה תחושה שכולם רק רוצים לעזוב את גרמניה, וכל התלמידים היו מאורגנים בתנועות נוער ציוניות, כיוון שזו הייתה המסגרת, בית-הספר התקיים עד 1941, עד שרוכזה האוכלוסייה היהודית בעיר".⁹

למעשה בכל בתי-הספר התיכוניים היהודיים נוספה שנה תשיעית לצורכי הכשרה מקצועית, ובבתי-ספר בעל זיקה ציונית יותר, כמו לדוגמא "בית-הספר הגדול על שם תיאודור הרצל בברלין", הוסיפו אף שנה עשירית, שהוקדשה ללימודי יהדות ועברית. תוכניות הלימוד הפכו במודע לציוניות יותר וליהודיות יותר משהיו בעבר, כל זאת נעשה בכוונה תחילה על-מנת לשמר את התרבות והמורשת היהודיות בזמן שנרדפו אנשי הקהילה רק משום יהדותם.

היה רצון עז לחזק את גאוות היחידה ואת ייחודיותה של הקהילה על-מנת לשמרה. ניתן לראות את הקווים המנחים שהוחדרו לתוך מערכת החינוך היהודית "בקווים מנחים להכנת תוכנית לימודים בבתי-הספר היסודיים בגרמניה", שאותם הכינה בשנת 1934 ועדת החינוך של "הנציגות הארצית של היהודים בגרמניה". בקווים המנחים צויין כי: "מכוח הכרה בריאה, הילד המתבגר חייב להרגיש בטוח ביהדותו, עליו ללמוד לחוש נחת למשמע

⁸ גינת, יוחנן. (1980). עמ' 85-86.
⁹ ראיון עם מאשה יערי, אוגוסט 2006.

המילה "יהודי", עם כל הגאווה והמצוקה הקשורות לזה. בהתאם לזאת תשמש נקודת המבט היהודית נקודת המוקד של הנושאים שבדון דהיינו: דת, עברית, תולדות המקרא ועם ישראל...¹⁰ כמו-כן, הושם דגש על טיפוח הבנה טובה של ערכיה הנצחיים של הדת היהודית.

אך כשם שהושם דגש על טיפוח המורשת היהודית, "הקווים המנחים", כללו אף הנחיות ממלכתיות כמו: הוראת השפה הגרמנית ולימוד יצירות קלאסיות של הומניזם גרמני כחלק משמעותי מתוכנית הלימודים. "הקווים המנחים", עוררו מחלוקות מידיות – היו חברי קהילה, שחשו כי לנוכח האנטישמיות הגואה, המשך יחס חיובי כלפי המורשת הגרמנית (כמו לדוגמא, לימוד קלאסיקות גרמניות) הוא עלבון לגאוותם של היהודים, והיו אף כאלה, שחשו שליישום הדגש על עברית מודרנית ועל בניין ארץ-ישראל יש השפעה ציונית בלתי הולמת. בסתיו 1937 הוציאה לאור ועדת החינוך של "הנציגות הארצית של היהודים בגרמניה" גרסה חדשה של "הקווים המנחים" לנוכח השינויים הקשים והמשפילים בתחיקה הנאצית המתקדמת. הפעם כבר לא התעוררו מחלוקות, כיוון שהייתה הסכמה נחרצת, שרק על-ידי חיזוק הקשר ליהדות היא תוכל להישמר ולא להיפגע.

שלוש השנים שחלפו מרגע הוצאת "הקווים המנחים" בשנת 1934 ועד לשנת 1937 היו שנים גרועות למדי לחברה היהודית בגרמניה.¹¹ בשנים אלה העמיק בידודם של יהודי גרמניה בכל המחוזות. המחלוקת על רקע אידיאולוגיות בין הזרמים השונים בקהילה הייתה לחסרת משמעות. כעת היה לכולם דבר אחד ברור והוא, שיש צורך דחוף לחזק את הידע היהודי ואת הזהות היהודית, והעלאת ההערכה העצמית אצל התלמידים היהודיים.

על-מנת להבין ולהסביר טוב יותר את מהות בית הספר היהודי בגרמניה בשנים הקשות האלו, אציין לדוגמא את "בית-הספר הגדול על-שם תיאודור הרצל" בברלין, שדרכו לאחר

¹⁰ מאיר, מיכאל, עורך. (2005).

¹¹ בין השנים 1934-1937 התבסס השלטון הנאצי, והתעמולה האנטישמית שלו חדרה לכל אוכלוסיית גרמניה, מצב היהודים הורע מאוד זאת משום התחיקה הנאצית שהובילה להפליה קשה על רקע גזעי. (לדוגמא חוקי נירנברג (1937) ר' וולט, רוברט. (תשי"ז). "גרמניה, תולדות היהודים", האנציקלופדיה העברית, כרך י"א עמ' 515-517.

1933 היא דרך טיפוסית לעיצובם של בתי-ספר יהודיים בתקופה זו, ודוגמא למימושו של רעיון החינוך היהודי, שצמח והתפתח לאחר מאורעות 1933.

מעט רקע כללי על בית-הספר¹²: לפני 1933 מנה בית הספר פחות מ-200 תלמידים, ואילו באביב 1934 הגיע מספר התלמידים לכ-600 (בשנה אחת גדל מספר התלמידים פי 3). בית-הספר היה בתנועה מתמדת, כיוון שתלמידים רבים היגרו למחוזות חדשים, ונוצרה דרישה הולכת וגוברת לבית-הספר. בית-הספר נדרש להיערך בהתאם ואף להגדיל את צוות המורים, כדי שיתאים למספר התלמידים הרב.

חשוב לציין, כי רוב תלמידי בתי-הספר היהודיים באו מבתיים לא אורתודוקסיים, ואף לא היו דתיים, וכזה היה גם רקע המורים. לאחר מאורעות 1933 הפך בית-הספר לציוני יותר, לימודי היהדות התקיימו בשפה העברית והמקורות המקראיים נלמדו אף הם בשפת הקודש. תלמידים רבים ביקשו לעלות לארץ-ישראל, ודבר זה היה מניע נוסף ללימודי השפה, והוקדש לכך מספר השעות המרבי.

אופי בית-הספר הכיל את המרכיבים הבאים:

- גרעין של מורים, שלמרות היותם מושרשים בתרבות הגרמנית, והיו בעלי תודעה יהודית ובעלי ידע ביהדות.

- בית-הספר ניחן במחשבה חינוכית חדשה וציונית, תלמידיו באו מבתיים אמידים ובעלי רקע תרבותי.

אך כל אלה נטוו רק לאחר 1933, והמאורעות הנוראיים שבאו לאחר מכן הם שהשפיעו על התהוות טיפוס חדש של חינוך יהודי.

נדרש זמן עד שהתרגלו כל הגורמים, אשר לקחו חלק בבית-הספר, להתרגל זה לזה, ולמבנה החדש של בית הספר. קליטתם של המורים הציוניים, אשר נפלטו מבתי-הספר הגרמניים, הייתה קלה יותר משל התלמידים עצמם, זאת משום שהכרתם הציונית ותודעתם היהודית העניקה להם את הכוח הנפשי להתמסר לתפקיד החדש. קליטתם של התלמידים

¹² גינת, יוחנן. (1980). עמ' 86-88.

הרבים הייתה בעייתית הרבה יותר, מפני שעצם השינוי קשה יותר לילדים מאשר למבוגרים וחברותם בתנועות נוער ציוניות לא הקלה כפי שהקלה על המבוגרים. כאן ארצה להוסיף דבר מה על הקשר המשולש והחשוב והוא: בית- הספר – בית- ההורים – ותנועות הנוער.

אחד היסודות של בית- הספר היהודי המודרני הוא שיתוף פעולה הדוק בין בית- הספר לבית ההורים, בתנאים של שלטון הנאצים הייתה לכך משמעות מיוחדת. בתחילה התנכרו הורים רבים לבית הספר היהודי. הורים רבים החזיקו בדעה שלילית על יסודות בית- הספר היהודי החדש, כמו לדוגמא, החופש היחסי שניתן בבית- הספר ויחסי החברות בין המורים לתלמידים. אלה נתפסו כמקור של אי סדר וחוסר משמעת. פעמים רבות נאלצו המורים לשכנע הורים רבים של תלמידים יהודיים חדשים ביתרונות בית- הספר החדש.

לא פחות קשה היה להשיג את הסכמתם ואהדתם לחינוך היהודי שהוענק בו. כמעט כל משפחה יהודית עברה באותן השנים משבר קשה, המשפחות היהודיות חיו במתח מתמיד ובחוסר יציבות הולך וגובר. החיים בבתי ההורים הפכו פעמים רבות לחיים חסרי שמחה ורוויי דאגות. על רקע זה בלט הניגוד הרב בין אווירת הדיכאון שבבית לפעילות השמחה שבבית- הספר. הילדים ראו יותר ויותר בבית- הספר ובתנועות הנוער (מי שהיה מאוגד בכזו) את מרכז חייהם.

חלק גדול מהתלמידים היהודיים במערכת החינוך היהודית היו מאורגנים ומאוגדים בתנועות נוער שונות. פעמים רבות לבית- הספר ולתנועת- הנוער היו אותן המטרות, כגון להעלות את הערכתם העצמית של התלמידים והכשרתם לקראת עלייה אפשרית לארץ- ישראל, לרבות לימוד השפה העברית ונתינת כלים, אשר להם נדרשו התלמידים.

בית- הספר בבוקר ותנועת- הנוער אחר הצהריים העסיקו את הילדים ברוב שעות היממה. בית- הספר ותנועת- הנוער השפיעו מאוד, כיוון שכתוצאה מהפעילות המרובה שכחו הילדים את העולם האכזרי הסובב אותם, והפעילות הייתה להם מקלט ומקום לברוח אליו.

אם לחזור לבית- הספר "תיאודור הרצל": היחס החיובי אליו נבע מהעובדה, שתלמידים רבים לקחו חלק בתנועת נוער כלשהי הדבר הקל על תהליך קליטתם בבית- הספר החדש. אך למרות זאת הסתתרו קשיים ובעיות מאחורי חלק חיובי זה. הבעיה העיקרית הייתה, שהפגישה עם חבריהם לתנועה ועם מדריכיהם גרמה פעמים רבות לאי- סדר בבית- הספר. בהשוואה לבית- הספר הממלכתי- גרמני היה בית- הספר היהודי משפחתי ואינטימי והייתה סכנה לכך, שאווירה זו תגרום לאי- סדר ולאנרכיה אצל התלמידים. הורגש אף אי שקט אצל התלמידים כביטוי מודע או בלתי מודע למאורעות החיצוניים. הילדים חשו בחוסר האונים של הוריהם, ובכל מפגש עם ילדים אלה הורגשו חוסר שקט וחוסר יכולת להתרכז. ניתן היה להרגיש במתח תמידי, אשר ביטא את הרצון לשכוח מהעולם החיצוני המתנכל. הפעילות הגדושה בבית- הספר ותחושת השייכות חיזקה והעצימה את תחושת הביטחון העצמי, שאבד בעונות בבית- הספר ובסביבה הנאצית.

אך היו גם תלמידים שהאווירה בבית- הספר הייתה זרה להם לחלוטין. תחושה זו הרגישו ילדים אשר הגיעו מהפריפריות, שהוריהם עזבו בן- לילה את אזור מגוריהם בגלל הפוגרומים שבוצעו בהם. תחושת זרות זו ניכרה גם בילדים, אשר מעולם לא היו חברים בתנועת- נוער, ולכן כל דבר יהודי היה זר להם, והם חשו תסכול וסבל. תלמידים אלה נעקרו מבתי- הספר הקודמים שלהם והיו מדוכאים בשל המאורעות בחוץ. קליטתם בבית הספר הייתה קשה, כיוון שלא מצאו את מקומם בחברה החדשה אליה נקלעו. תפקידם הראשון של המורים היה להרגיע את הילדים וליצור מערכת לימודים מאורגנת ומסודרת ויציבה אשר תאפשר אווירת למידה.

אחד היסודות העיקריים, שעליהם התבסס בית- הספר, היה רוח השינוי. מורים רבים שבאו מתנועת הרפורמה ניסו ליישמה בבית- הספר "החינוך החדש", אשר התבסס על יסודות דמוקרטיים וסוציאליסטיים ומעולם לא התקיים בזמן הרפובליקה הווימארית. ההתנגדות לרפורמה בתחום בית- הספר החלה בשלבים המתקדמים של הרפובליקה הווימארית. עם תפיסת השלטון בידי הנאצים החל חיסולה של תנועה זו. בעוד שהשלטון הנאצי יצר בתי- ספר נאציים בעלי חוקי ברזל ומשמעת צבאית, המשיכה לחיות בין כותלי בית- הספר

"תיאודור הרצל" תחושת השינוי וההתחדשות. בית- הספר "תיאודור הרצל" נלחם מהתחלה במושגי הסביבה וערכיה על-ידי מסורת חינוכית חדשה, שהייתה מנוגדת ניגוד גמור לבית הספר הנאצי.

נשאלת השאלה, מדוע אפשרו השלטונות את קיומו ופעילותו של בית- ספר זה ובתי- ספר דומים ברחבי גרמניה?

באופן רשמי היו כל בתי- הספר הגרמניים תחת פיקוח ממשלתי, בעוד שהתחיקה הנאצית בתחום החינוך ידועה על כל פרטיה, חסר חומר כדי לעמוד על הוראת הביצוע הרשמיות והלא-רשמיות. לא ברור מי פיקח על בתי הספר היהודיים, כיוון שהמצב היה שונה ממקום למקום. כיום, קשה לקבוע האם הניטרליות של השלטונות הנאציים לגבי בתי- הספר היהודיים הייתה ביטוי לאדישות או לחוסר מידע על הנעשה. פרט זה אינו אלא חלק של השאלה המקיפה יותר בדבר יחסם של השלטונות לחיים של הקהילות היהודיות בערים ובעיירות. גישת השלטונות לא הייתה אחידה ויותר מכך, היא השתנתה מתקופה לתקופה והייתה מלאת סתירות. כמובן, שככל שהוטמעה התחיקה הנאצית בגרמניה, הלכו החוקים ונהיו קשים וחמורים יותר עד לסגירתם של כל בתי- הספר היהודיים בגרמניה.

בית- הספר היה תחום סגור כלפי חוץ, והנאצים לא חששו שהעניין ישפיע על הסביבה החיצונית, הלא-יהודית. אולי בכך ניתן להסביר את האדישות ואת העובדה, שבתי- ספר יהודיים פעלו גם לאחר פרוץ מלחמת- העולם השנייה.¹³

לסיכום, בחיי בית- הספר היהודי תחת שלטון היטלר בלטו שלוש נקודות עיקריות: הראשונה, והחשובה מכולן, היא שבית- הספר תרם תרומה ניכרת להקניית האושר הפנימי שזכו לו הילדים בתקופה קשה כל- כך. ללא השפעתו של בית- הספר הייתה חוויית הדחייה של העולם החיצוני והעוינות האגרסיבית כלפי האוכלוסייה היהודית, בכלל, וכלפי תלמידי בית- הספר, בפרט, הופכת לטראומה בלתי נמנעת. בית- הספר יצר לילדים סביבה תומכת וקשובה לצרכיהם. באמצעות השקפת העולם וערכי בית- הספר ייתכן והתגברו התלמידים על ההשפלה שחשו נוכח המצב המחמיר, והדיכוי הקשה שסבלו ממנו.

¹³ לא ניתן לקבוע באופן וודאי מה התרחש בכל בית ספר יהודי בזמן השלטון הנאצי, כיוון שבכל מקום הייתה המדיניות הנאצית שונה.

הנקודה השנייה היא, שבית- הספר היהודי לימד את התלמידים לראות בעצם היותם יהודים דבר חיובי ולא גורל מאונס. בכך אפשר בית- הספר לתלמידיו "להחזיק את ראשם מעל פני המים" בגרמניה ואף נתן בידיהם כלים וכישורים לבנות חיים יהודיים אחרי הגירתם והתבגרותם.

הנקודה השלישית היא שבית- הספר השכיל והעניק לדור האחרון של יהדות גרמניה מורשת תרבותית, וערכים עמידים והומניסטיים ששום מהפיכה לא תוכל לקחת מהם.

השתלבותן של שלוש הנקודות הללו, המשלימות זו את זו, מצדיקה את הערכת בית- הספר היהודי בשנים הקשות והנוראיות האלו, כאחת היצירות הפוריות ביותר, אם לא הפורייה ביותר.

בצלאל איתן והוריו הקפידו על חימוכו של בנם הצעיר בבית- ספר יהודי, אך הבריוח אותו לארץ- ישראל בטרם הכל קרס.



עבודת הסיום של פרנץ אוטנהיימר, בנושא "פלשתינה", בכיתה ח' בבית הספר היהודי בשטוטגרט

2. תנועות הנוער בגרמניה בזמן שלטון הנאצים

"כשמסבירים לנו בתנועה, מדוע עלינו לעזוב את גרמניה ולעלות לארץ-ישראל, יש בי תמיד הרגשה, שההסברים הארוכים אינם אומרים את הכל ותמיד חסר משהו חשוב מאוד. והחסר הזה החשוב עד מאוד, מציק לי נורא. אבל כשאני שרה לעצמי את השיר הזה, פתאום כאילו נאמר הכל. המילים שבשיר אומרות, מה שבעצם הייתי רוצה שיאמרו לי, וזה משום שהן לא מדברות, אלא שרות. למשל, כשאני אומרת 'נכר', הרי זו סתם מילה ככל מילה אחרת, אבל כשהשיר שר בי את המילה הזאת, הריני חשה בדיוק, מה נכר, ומה ציון. ורק שפתיי מזייפות. אני לא מזייפת, אני שומעת כל צליל לגמרי נכון. תשאל אותי, מדוע אני רוצה לעלות לפלשתינה? משום שאני הולכת אחרי צלילי לבי..."

[פרנקל, נעמי. שאול ויוהנה : ספר שלישי – בנים. עמ' 155].

בפרק הזה אדון בסוגיית תנועות- הנוער, אשר היו מפלט עבור התלמידים היהודיים בתקופת הגזירות הקשות שהוטלו עליהם מידי הממשלה הנאצית. הרחבתי על נושא זה, כיוון שאורי אוטנהיימר, אחיו הגדול של בצלאל, השתייך לתנועת- הנוער "השומר הצעיר", ואף עלה בעליית- הנוער. (ראה הרחבה להלן).

א. יסודות להתפתחות תנועות הנוער החלוציות בראשית המאה העשרים

(א). אחד המאפיינים של תנועת הנוער היה ההתקוממות נגד בית ההורים הבורגני. מקור תפיסה זו בגרמניה הוא בתנועת "הוואנדרפוגל" הגרמנית, שקראה לשינוי אורח החיים הבורגני והמיושן.¹⁴ בעקבות ביטול חוקי האפליה והחלת האמנציפציה, חלה התבוללות בקרב יהדות גרמניה ורבים לקחו חלק בסגנון החיים הבורגני. חלק מהנוער היהודי לקח אף הוא חלק בהתלהבות בחברה החדשה והתרבותית, והשליך מעליו את כבלי המסורת המיושנת. יהודים אלה הצטרפו לאגודות סטודנטים והתבוללו בקרב החברה הגרמנית. חלק קטן מהנוער היהודי שלל את עולם המבוגרים וניסה למצוא נתיבים חדשים, הם מצאו את הדרך חזרה לטבע עם כל המשתמע מכך. כך התגבש היסוד הראשון של תנועות הנוער היהודיות, למשל תנועת "הבלאו וייס"¹⁵, שהוקמה על- פי הערך "נוער למען נוער". תנועה זו הנה דוגמא לאופיין של שאר תנועות- הנוער היהודיות, שקמו מאוחר יותר.

¹⁴ וואנדרפוגל, "ציפור נודדת", (Wandervogel) תנועה גרמנית שנוסדה בראשית המאה העשרים. קוויה המנחים של התנועה היו: חזרה לטבע, "נוער למען נוער", מרד אנטי בורגני. ר' זית, דוד. (2002). האוטופיה השומרית : השומר הצעיר בפולין 1921 – 1931. באר-שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב. עמ' 3 – 5.

¹⁵ Blau-Weiss הוקמה על בסיס לאומי- יהודי בראשית המאה העשרים (1907). בתחילה הצטיירה

(ב). סיבה נוספת לתאוצה שתפס הרעיון קשור בכך, שעוד לפני מלחמת- העולם הראשונה הרגיש הנוער היהודי צורך בהתארגנות עצמית, ייתכן וגם זה בהשפעת תנועת "הוונדרפול" הגרמני על הנוער היהודי.

"צעירי- ציון" ו"השומר" היו התחלות זעירות של תנועות- נוער ציוניות, אשר חבריהן קמו כנגד בית ההורים וחיפשו דרכים אלטרנטיביות לזהות אישית וקבוצתית. כבר מראשית הקמתן של התנועות הייתה להן זיקה לארץ-ישראל, ולרעיון תחיית העם היהודי בארץ- ישראל היה ערך חשוב שבשמו פעלו. ייתכן וזיקה זו העניקה לנוער, אשר ספג והתחנך על ערכי הדת והמסורת היהודית, את הקשר לכל מה שאי-פעם חונכו עליו: לזהות העברית ולשפה העברית. לאוצר התרבות היהודית ייחסו הנערים חשיבות רבה.

בשנת 1916 התאחדו שתי התנועות ("צעירי ציון" ו"השומר") והפכו לתנועה גדולה: "תנועת השומר- הצעיר". זו התפשטה ברחבי הגולה. מובן שבמהלך מלחמת- העולם הראשונה ולאחריה¹⁶ קמו תנועות ציוניות נוספות, שגם הן ראו בעלייה לארץ- ישראל ערך עליון. שני היסודות האלה יצרו תנועה, שמטרתה הייתה לחלץ את הצעירים מאורח החיים הישן והבורגני ולהעניק לחיי הנערים תכלית ותוכן חדשים.

(ג). יסוד נוסף שהשפיע על פריחת התנועות היה הרעיון הסוציאליסטי, אשר שגשג בעולם וניתן להצביע עליו כגורם חיוני להתפתחות תנועות הנוער החלוציות.

החניכים בתנועות חונכו על ערך השיתופיות והשוויון עד אשר הגיעו להזדהות מלאה עם מסגרת חייהם לעתיד- הקיבוצים בארץ-ישראל. המדריכים הצעירים בקבוצותיהם האינטימיות יצרו יחדיו עם החניכים מסגרת סגורה מאוד, ובמשך השנים בהם התחנכו בתנועה למדו והתנסו בחיי צוותא ושיתוף. הם הכינו עצמם לעתיד במעונות משותפים דמויי קיבוץ ובחווה הכשרה חקלאיות שבאו להמחיש את חיי הקיבוץ האמיתיים.¹⁷

כ"וונדרפול יהודי", אך מאמצע שנות העשרים ואילך פנתה לציונות ולהגשמה חלוצית בארץ-ישראל. ר' פלד, רינה. (2002). "האדם החדש" של המהפכה הציונית: השומר-הצעיר ושורשיו האירופיים. תל-אביב: עם עובד. עמ' 229 ה' 3. על הקשר בין ה"בלאו ווייס" לתנועת "השומר-הצעיר" ר' שם עמ' 243 ה' 24.

¹⁶ מלחמת העולם הראשונה התרחשה בין השנים 1914 – 1918.

¹⁷ זלינגר, אליהו קוטי. (1997). "למרות הכול..." תנועות הנוער החלוציות בגרמניה בשנים 1933-1944 גבעת-חביבה: הוצאת "יד יערי", ומכון ליאו בק" עמ' 13-33.

ב. תנועות הנוער החלוציות אחרי מלחמת- העולם הראשונה ועד 1933

כאמור, במאה ה-19 במסגרת האמנציפציה זנחו היהודים מסגרות מסורתיות נבדלות והשתלבו בתרבות הגרמנית הכללית. אף על-פי כן הנוער היהודי התקשה להשתלב בחברה הגרמני ועסק במסגרת הקהילה היהודית, בפעילות חברתית תרבותית ודתית, באגודות ספורט, ובארגוני סטודנטים.

אגודות אלה, אשר נוהלו לרוב בידי מבוגרים, לא נתנו תשובה לרצונם של הצעירים להנהגה עצמית. היו צעירים יהודים, שרצונם להנהגה עצמית הוביל אותם ל"וונדרפוגל", והיו מי שחפצו במסגרות יהודיות ייחודיות, ולכן פנו, בדרך כלל, ל"בלאו-ווייס".

לאחר מלחמת- העולם הראשונה, ותחילת רפובליקת ויימאר התארגנו תנועות- הנוער היהודיות לזרמים הפוליטיים, שהיו קיימים ביהדות גרמניה. תנועות- הנוער היו מודעות לכך, שהנוער היהודי חייב למצוא פיתרון מהיר לבעיותיו בנפרד מהסביבה הגרמנית, ולכן יצרו הווי מיוחד. הנוער חי בקבוצות קטנות, אינטימיות, הרבה לצאת לטבע ולטיולים ולמחנות ושם דגש על חינוך האישיות ועל היחסים בתוך החברה. פעילותן של התנועות היו כרוכות בהקניית השכלה בהתאם לאידיאולוגיה של כל תנועה, אך האידיאה המשותפת לכולן הייתה השאיפה לעצמאות חיי הנוער.¹⁸

ג. התארגנות תנועות- הנוער לאחר כינון השלטון הנאצי ב-30 בינואר 1933

תפיסת השלטון בידי הנאציזם- סוציאליסטים ב-30 לינואר בשנת 1933 העמידה את יהדות גרמניה בפני מציאות חדשה וקשה. עתה הם נוכחו לדעת, שבניגוד לשאיפתם להשתלב בחברה הגרמנית, הם נעקרים ממנה.

השלטון החדש חוקק חוקים מפרידים, שאסרו העסקת יהודים, כל זאת הוביל להוצאתם אל מחוץ לחיי החברה והכלכלה בגרמניה, ולמציאת פתרונות הגירה חדשים.

¹⁸ שם, עמ' 14 - 15.

בעת תפיסת השלטון בידי הנאצים פעלו בגרמניה כארבע תנועות- נוער יהודיות לא דתיות, אשר מטרתן המרכזית הייתה הגשמה חלוצית במסגרת התנועה הקיבוצית בארץ- ישראל המתחדשת. ארבע התנועות היו:

הבונים- אשר מנתה בשנת 1937 כ- 5,100 חניכים מהם כ-1000 בהכשרה לעלייה לארץ- ישראל.

ורקלויטה (Werkleute) מספר חניכיה עמד על כ- 1150 וכשליש מהם בהכשרה .

מכבי צעיר- מנתה כ-6000 חניכים מהם כ-1,300 בהכשרה.

השומר הצעיר- שמה לה למטרה חינוכית: חיי פועל בקיבוץ בארץ- ישראל.

שיטת החינוך הייתה שוויונית, תא היסוד של התנועה היה "הקבוצה האינטימית". ב"קבוצה האינטימית" כל חבר התחנך להיות אדם בעל מחשבה עצמאית. בשנת 1937 מנתה התנועה כ- 800 חברים, מהם כ-90% בהכשרה לעלייה.¹⁹

ד. מהווי תנועות- הנוער החלוציות

תנועות הנוער דגלו בקבוצות קטנות, אינטימיות, כל קבוצה הכילה בין 15-20 חברים, לכל קבוצה היה מדריך בעל תכונות הכרחיות למדריך כגון: כריזמה, ואישיות מושכת-לב, שעזרה לרכוש את ליבם של החניכים. המדריכים הוכשרו לעבודתם החינוכית במסגרת של "צוות הדרכה", והיה נחוץ שיהיו בני אדם נחושים, ושיהוו דוגמה אישית הולמת לחניכיהם. לדוגמא: דברי פרידה של אחד המדריכים לחניכיו:

"אתם עומדים היום בפני סיום פרק בהתפתחותכם.

הימים של 'לעשות הכרה' עברו-חלפו. בנקודה זו אני עוזב אתכם. בתקופת עבודתנו בצוותא השתדלתי להעניק לכם משלי כמה שיכלתי. עשיתי מאמץ להתמסר לתפקיד שהוטל עלי. אינני יודע כמה מכל זה הפנמתם אתם, את זה כל אחד מכם צריך לקבוע לעצמו. אם אכן קלטתם והפנמתם אל תוך נפשכם את אשר השקעתי בכם

¹⁹ הנתונים המוצגים להלן לוקטו מתוך קובץ נתונים, שפרדיך ברודניץ הוציא לאור בשנת 1937 כדו"ח מטעם "נציגות הגג של תנועות הנוער היהודיות בגרמניה": מצוטט אצל זלינגר, אליהו קוטי. (1997). עמ' 39.

והבנתם שעליכם להתמסר למשימה שלנו בכל עת, הריני מאמין שביחד הישגנו

הרבה...²⁰

שלכם, ק'. (8.4.1936)

הקבוצה הייתה נפגשת פעמיים-שלוש בשבוע למשך כמה שעות. חבריה עסקו בנושאים של השקפות ציוניות, יהודיות וסוציאליסטיות. חגי ישראל אף הם נחגגו בהשקעה רבה. החניכים לקחו חלק בטיולים ובמסעות, שהיו חלק ממסגרת התנועה. ערך הצופיות היה ערך חשוב והכרחי לעתיד הנערים על-מנת להכשירם לקראת המטרה הסופית: ההגשמה בקיבוץ.

בשנים הראשונות מיעטו השלטונות הנאציים להתערב בפעילות הפנימית של התנועות, מאחר שהזדהו עם מטרתן הראשית, הגירה מגרמניה.²¹

לאחר 1933 כתוצאה מהתחיקה הנאצית נאלצו, כזכור, נערים יהודים רבים לעזוב את בתי-הספר הגרמניים. התנועות החלוציות ניצלו מצוקה זו למען ההגשמה המעשית של מטרתן הראשית והיא הכשרה לעבודה בארץ-ישראל. החברים הבוגרים יותר בתנועות, אשר הלכו להכשרה המקצועית, עברו יחדיו לגור בדירות משותפות שם חיו חיים שוויוניים ומשותפים כמו בקיבוץ.

כמו-כן, בוגרים רבים הצטרפו לחוות הכשרה ברחבי גרמניה, שם הוכשרו ורכשו ידע בחקלאות, "וחוו על בשרם" את עבודת הכפיים. בחוות ההכשרה התקיימו גם לימודים בנושאים, כמו עברית, תולדות עם ישראל, וידעת ארץ-ישראל. התקיימו אף וויכוחים אידיאולוגיים ופוליטיים, ונחגגו חגי ישראל וערבי שבת.

הפעילות המרובה והמעצבת יחד עם עבודת הכפיים יצרו חברה מלוכדת, שהשכיחה לו לקצת את החיים הקשים סביב. תנועות-הנוער היו מסונפות "לנציגות הארצית של תנועות-

²⁰ הוקרא בשבת, אשר היה אחת הקבוצות הצעירות של קן "השומר-הצעיר" בברלין. כיום נמצא הספר -

בארכיון קיבוץ להבות הבשן.

²¹ בהקשר זה יש לראות את "הסכם ההעברה", שנחתם באוגוסט 1933 בין רשויות הכלכלה בגרמניה ובין ההתאחדות הציונית בגרמניה ובנק-אנגלו-פלשתינה. ההסכם אפשר העברת הון של יהודים מגרמניה לארץ-ישראל וסייע להגירה מגרמניה. ר' בהרחבה: גלבר, יואב. (1974/5). "המדיניות הציונית והסכם ההעברה 1933 - 1935". ילקוט מורשת, י"ז (טבת תשל"ד): 97 - 152; י"ח (חשון תשל"ה): 23 - 100.

הנוער היהודית", שנוסדה בשנת 1927 והתחלקה לארבע חטיבות: תנועות-הנוער, הנוער הדתי, נוער ספורטיבי, ודאגה וטיפול בנוער ובקניית מקצוע.

פעילותה של "הנציגות הארצית..." הוכרה רשמית בשנת 1933 על-ידי רשויות המדינה בכל רחבי גרמניה. איגוד תנועות הנוער היה הזדמנות טובה עבור השלטונות "לארגן בהתאחדות מרכזית את המספר הגדול של ארגוני הנוער היהודיים המפוצלים".²²

הארגון היהודי ותנועות-הנוער המשותפות אליו קיבלו ברצון את ההוראה החדשה לאגד את כל התנועות תחת נציגות אחת, כיוון שהיא הבטיחה להם המשך פעילות. כתוצאה מכך הרחיבו את פעילות ההסברה לצעירים, הקוראת להם לעזוב את גרמניה. הפעילות השגרית, כגון מחנות, טיולים וחיי חברה עשירים, נמשכה בתוך מסגרתה של הקבוצה האינטימית.

בוגרי התנועות הציוניות השתייכו לארגון גג, "החלוץ", אשר היה אחראי להכשרה וללימוד בתוך חוות ההכשרה ובתוך הערים בבתי "החלוץ". ארגון "החלוץ" נוסד בשנת 1922 ולכל תנועת-נוער נשמרה מסגרת אוטונומית בתוך ארגון הגג הזה. כל תנועה שמרה על האידאולוגיה והשקפת עולמה שלה.

"החלוץ" קלט גם חברים מבוגרים, שלא צמחו מתוך תנועות-הנוער, והם נקראו "סתם חלוצים". להם סיפק הארגון חוגים ולימודים הקשורים לארץ-ישראל ולעברית.

מספרם הרב של התלמידים היהודים שנטשו את בית-הספר היסודי בגיל 14, כ-6,000 בשנה, העמיד את תנועות הנוער "והחלוץ" בפני תפקידים חינוכיים חדשים. לשם כך נוצרה בשנת 1935 מסגרת חדשה לקליטת נערים בני 15-18 בחינוך הציוני.²³ לדוגמא: חוות "הכשרת הביניים" של תנועות-הנוער החלוציות. חוות אלה היו מסגרת הולמת לפעילות החינוכית של התנועות. החוות המדוברות היו בבעלות יהודית של "הנציגות הארצית של היהודים" ונוהלה בידי אגרונום, שהיה אחראי על הניהול המקצועי. מדריך החווה היה אחראי על לימודי הרוח וחיי החברה בחווה. הנערים הצעירים עבדו כ-5 שעות ביום, בכל ענפי

²² מתוך מכתב שנשלח לגסטאפו בתאריך 28.2.1934 על ידי מנהיג הנוער של מדינת גרמניה: מצוטט אצל

²³ זלינגר, אליהו קוטי. (1997). עמ' 64.
זלינגר, אליהו קוטי. (1997). עמ' 41-37.

החקלאות, ואחר- הצהריים התקיימו שיעורים בעיקר בציונות ובלימוד עברית, וכמו כן, גם לימודים אידיאולוגיים על- פי השקפת כל תנועה ותנועה אליה השתייכו הנערים.

במקום שררה תחושת שייכות חזקה, כתחליף לבית ההורים הרחוק.

מצבם של היהודים המשיך להחמיר. בסוף 1938 ננקטו צעדים, שגרמו להוצאת היהודים מחיי הכלכלה התקינים. הפוגרומים, שבוצעו ב- 9 בנובמבר 1939, והידועים בשם "ליל הבדולח", שרתו את כוונת השלטונות הנאציים, "הרס בסיס הקיום של היהודים", והאיצו עזיבת היהודים את גרמניה.

המגבלות הנאציות חלו כעת גם על תנועות- הנוער, השלטונות לא הותירו לנהל שוב פעילות חינוכית ותרבותית, שאינה קשורה למטרת הגירה.

בנסיבות אלה המשיכו תנועות- הנוער החלוציות לפעול והתמקדו בעיקר בחוות ההכשרה, אשר פעלו תחת השגחה שלטונית מועטה יחסית. באופן לא רשמי נעשו פעולות הגירה. שם הכיסוי לעלייה הבלתי-לגאלית – (הברחת ספינות לנמלי ישראל) היה פעילות "בהכשרה מיוחדת".

התקופה האחרונה, שלפני פרוץ המלחמה, התאפיינה בחוסר שקט תמידי לגבי עתידו של הנוער היהודי. אפשרויות ההצלה היו לא מספקות, אבל החיים האינטנסיביים של קבוצות ההכשרה היו "נווה מדבר" בתוך המציאות ההולכת ומחמירה.

באחד בספטמבר 1939 נפתח עידן חדש בתולדות יהדות גרמניה ובתולדות יהדות העולם כולה. מצב המלחמה הביא אתו בידוד מוחלט מהעולם. היה זה שיא נוסף בתהליך, שראשיתו הוא תפיסת השלטון בידי הנאצים בשנת 1933.

אחרי פרוץ מלחמת- העולם השנייה חיו בגרמניה כ- 185,000 יהודים, חצי מכלל האוכלוסייה היהודית חי בערים הגדולות, הרוב בברלין, כמו- כן, גם בפרנקפורט, מינכן, המבורג, ושטוטגרט.²⁴ האפשרויות הפתוחות בפני תנועת הנוער להמשיך בפעילותן החינוכית היו מוגבלות ביותר, בעיקר לאחר הפסקתה הרשמית של עבודתן מתחילת 1939. אף על-פיכן השתדלו התנועות להמשיך בפעילותן גם בנסיבות החדשות, בין היתר המשיכו בפעילותן גם

²⁴ על פי נתוני "ההתאחדות הארצית של יהודי גרמניה" מאוקטובר 1939: מצוטט אצל זלינגר, אליהו קוטי. (1997). עמ' 140.

בבתי הספר של עליות הנוער, אפילו אצל בני 12-14, על- מנת להכין אותם לחיי ארץ- ישראל בעזרת חוות ההכשרה. התנועות התמקדו בעיקר בחוות ההכשרה וכל התנועות התמקדו בעלייה לארץ- ישראל. בעקבות האיסור על ההגירה, שהוצא באוקטובר 1941, כבר לא היה טעם ממשי "בהכשרה למען הגירה". אמנם לא בוטלה ההכרה בהן, אך למרות זאת היה ברור שלא יעבור זמן רב עד שיפוזרו החוות. וועידת "ואנזה", שהתקיימה ב-20 בינואר 1942, לא הותירה מקום רב לאופטימיות, לכולם היה ברור שזהו תחילתו של הסוף. הפיכתן האיטית של חוות ההכשרה "למחנות חובת עבודה" על- מנת לגייס לשירות המלחמה את כל היהודיים הכשירים לעבודה הייתה המהלך הראשון לחיסולן הסופי של החוות.

לסיכום, גם אחרי תפיסת השלטון על-ידי הנאצים השתדלו תנועות הנוער לספק לחבריהן סביבה נורמאלית, התנועות נתנו לחבריהן כלים להתמודד עם המציאות הקשה, ו"הקבוצה האינטימית" העניקה להם תחושה של ביטחון ושל עוצמה אישית. בכל שנות הקיום שלהן התמקדו התנועות ביציאה מגרמניה ובהגשמה בארץ- ישראל, וההתפתחויות בגרמניה לאחר 1933 רק הוכיחו להן כי מטרתן צודקת.

התנועה הייתה למרכז חייהם של חניכיה, והעניקה להם מקום להתבטא ומקלט מהמציאות המחרפה. למרות האיסורים המשיכו התנועות את העמקת הקשרים ההדדיים ואת הפעילויות השגרתיות על בסיס "נוער למען נוער".

התנועות עיצבו אנשים מגובשים בדעותיהם, חזקים, אנושיים, ויציבים, וגם בשעות הקשות ביותר העניקו התנועות לחניכיהן מקום שפוי וסביבה תומכת, והכניסו לחייהם תוכן חדש לגמרי. התנועות התגברו על המכשולים ומצאו דרכים חדשות, שעזרו לעקוף את המגבלות שהוטלו עליהם, והמשיכו להכין את החניכים להגשמה בארץ- ישראל, זאת על-ידי חוות הכשרה מיוחדות. בשנים הראשונות של המלחמה הגיעו ראשי התנועות למסקנה שכעת יש לפעול לא רק לשם אידיאולוגיה, אלא גם לשם הצלה ומילוט, ופעלו גם בדרכים בלתי לגאליות לעלייה, שהרי "המטרה מקדשת את האמצעים". ניתן לומר, שבזכות התנועות הציוניות נצלו חיי אדם רבים, ואף זכו לחינוך אידיאולוגי וחלוצי, חינוך אשר הוסיף לעצב את אישיותם גם שנים רבות לאחר מכן.

3. עליית- הנוער

א. הכשרה לחיים בקיבוץ

לאחר התחיקה הנאצית הקשה, שהביאה לצמצום משמעותי של פעילותן הרשמיות של תנועות הנוער, היה עליהן לחפש דרכי פעולה חדשות לרכישת חברים במסגרת "החלוץ". כאן בא לעזרתן מפעל עליית- הנוער, שנוסד בידי רחה פרייר בשנת 1932 והקיף נערים בטווח הגילאים שבין 14-17. בעזרת ארגון זה, אורגנו קבוצות צעירים, שעלו לארץ והתחנכו במוסדות החינוך הקיבוציים בארץ- ישראל. הקיבוצים השונים גילו התלהבות רבה מקליטת בני הנוער, ונכונות זו עוררה שמחה גם בתנועות הנוער.

על- מנת להכשיר בני נוער אלה, שבאו לרוב מבתיים עירוניים, לעבודה חקלאית ולחיי הקיבוץ, נשלחו נערים אלה למחנה בן ארבעה שבועות, ומטרתו הכנה והכשרה לעלייה. למרות האיסור, שהוטל על התנועות לא לקיים אספות רשמיות, מצאו התנועות דרך לעקוף איסור זה. הם ריכזו בבתי "החלוץ" קבוצות של חניכים בני 14-16, ומשם יצאו יומיום ללמוד המקצועות הנדרשים, בעיקר מלאכה. כמובן, שכל הפעילות הזו נעשתה תחת "הגג" הבטוח של השם הרשמי "עליית- הנוער".²⁵

מסגרת זו אפשרה לקיים ללא הפרעה חוגים ללימודי עברית, היסטוריה יהודית ורקע כללי. מוסד "עליית הנוער" השיג הכרה רשמית מהשלטונות, תחת השם "עזרה לנוער" כבר בשנת 1935. לארגון זה השתייכו בתי ספר, שלמדו בהם סטודנטים יהודיים. מדריכי תנועות- הנוער הכינו והכשירו את התלמידים לקראת העלייה לארץ- ישראל.

השיעורים נדמו יותר לפעולה בלתי פורמאלית בתנועה ופחות לשיעורים פורמאליים בבית- הספר. האווירה בשיעורים הייתה נינוחה וחופשית מאוד. חלק גדול מהמועמדים להצטרף לעליית הנוער נבחרו מבתי הספר של הארגון, והגיעו הישר למחנה ההכנה בן חודש ימים, והוא קבע את אישורם הסופי לעלייה.

²⁵ זלינגר, אליהו קוטי. (1997). עמ' 90.

המחנה הראשון מסוג זה אורגן בשנת 1935 ברינדיץ ליד ברנאו²⁶, שם חיו בקבוצה כ-35 נערים במשך חודש ימים, והודרכו עלי- ידי שני מדריכי תנועות- הנוער. קבוצות ההכשרה אורגנו על ידי התנועות, והיו מעין המשך לחינוך התנועתי. לאחר העלייה לארץ, נשלחו הנערים לאחד מקיבוצי התנועה. לאחר התגברות הלחץ והעינות בגרמניה צורפו לארגון גם נערים של היו חברי תנועה כלשהי.

בספרה "הרברט זוננפלד" מתארת המחברת וולפג שפולר את סדר היום במחנה רינדיץ:
"6:15- התעמלות בוקר; 6:30-7:00 סידור המיטות והחדרים; 7:00-7:30 ארוחת בוקר; 7:30-12:45 עבודה בבית או בשדה; אחרי כן רחצה ליד משאבת היד בחצר וארוחת צהריים; עד 16:00 זמן פנוי; 16:00-16:30 ארוחת ארבע; ומיד לאחר מכן שיעורי עברית יום יום. 18:00-19:00 ספורט; 19:30 ארוחת ערב...; הנערים והנערות עבדו בקבוצות קטנות בסידור הבית, בהכנת אוכל, בעישוב בשדה, בעידור ובנטיעות."²⁷

מחנות הכשרה ומיון נוספים התקיימו בעוד ארבעה מקומות נוספים ברחבי גרמניה. עד פרוץ המלחמה בשנת 1939 עלו לארץ 4635 נערים יהודיים, שהשתלבו במוסדות החינוך הקיבוציים בארץ, וככל הנראה נצלו מאימי השואה.

ב. אורי אוטנהיימר- עליית הנוער

אורי אוטנהיימר, אחיו הגדול של בצלאל, היה חבר בתנועת- הנוער "השומר- הצעיר" עוד בשטוטגרט בגרמניה. הוא היה בחור פעיל, ומנהיג. מספרת מאשה יערי, שהייתה אף היא חברת "השומר הצעיר" בשטוטגרט:
"בטיולים שעשינו במסגרת התנועה באופניים או בטרמפים וכשהיינו מגיעים לכפר כלשהו ישר חיפשנו בתים עם סממנים יהודיים היינו רואים בית עם סמל הכוהנים או

²⁶ זלינגר, קוטי, אליהו (1997) למרות הכל..., עמ' 92.
²⁷ וולפג, שפולר. רדיפת היהודים ברייך השלישי 1933-1945 פרנקפורט על- מין: הוצאת גרטנברג, עמ' 36: מצוטט אצל זלינגר, אליהו קוטי. (1997). עמ' 92.

שבקיר היה כוער כדי לשים מזוזה, היינו דופקים על הדלת ומבקשים שילינו אותנו למשך הלילה..."²⁸

"השומר- הצעיר" היא תנועה ציונית, ולכן עודדה עלייה והגשמה בארץ- ישראל. אורי, שהושפע מהיותו חניך בתנועה זו, טען שיש לעלות לארץ- ישראל. האבא, לעומת זאת, לא החזיק באותה הדעה. אורי עלה לארץ בשנת 1937, בעליית- הנוער מספרת מאשה יערי:

"האב לא העלה על דעתו שצריך להסתלק. אורי, בנם הבכור, אמר שצריך לעזוב, אך זה התפרש כגחמה, 'הוא כבר יחזור, ימאס לו'. הכשירו אותם יחדיו, ילדים בין גיל 15-17 לבית- ספר בארץ בצורה מאורגנת. הקהילה היהודית בגרמניה ארגנה את חוות הכשרה, חוות שהיו לרשות הסוכנות. כל קבוצה הייתה מאותה תנועת נוער, 'השומר הצעיר', 'הבונים', 'מכבי צעיר' וכו... בחוות היו מארגנים קבוצות, ומתגבשים, לאחר חודש נערך מיון, גם המדריכים וגם החניכים התמיינו..."²⁹

לאחר מכן, העלייה נקבעה לפי יכולת הקליטה של כל קיבוץ, היו בין 20-30 ילדים שקיבלו אישור לעלות לארץ. ההורים נדרשו לשלם כסף, והתלמידים נדרשו להביא חפצים בהתאם לרשימה שקיבלו. מעידה מאשה:

"קיבלנו רשימה ארוכה של דברים, שהיינו צריכים להביא איתנו, והכול נעשה בחשאיות, היינו צריכים להביא דברים כמו, 6 זוגות גרביים עד לברך, כובע טרופי... ועוד דברים מוזרים שלא התאימו לאקלים של ארץ- ישראל..."³⁰

אורי עלה לארץ- ישראל ב - 1937, בעליית הנוער לקיבוץ אפיקים. המשפחה באה לבקר בשנת 1938. הם שכרו אווירון ועשו יחד עם הבנים טיול מעל שמי הארץ.³¹

תעודת הזהות של אורי אוטנהיימר



²⁸ ראיון עם מאשה יערי, אוגוסט 2006.

²⁹ שם.

³⁰ שם.

³¹ שם.

4. מילד גלותי (פרנץ אוטנהיימר) לצבר יפה הבלורית (בצלאל איתן)

בצלאל עלה לארץ-ישראל כילד צעיר בן 14 בשנת 1940. הוריו הבריתו אותו מגרמניה, כי חששו לחייו. משתמע מכאן, שההורים שינו את עמדתם ותמכו, לנוכח המצב, בעלייה לארץ-ישראל. בצלאל הסתמן כילד עצמאי ובעל אומץ רב בכל קנה מידה – עזיבת בית ההורים בגיל 14 נראת כדבר יוצא דופן ומיוחד במינו.

בצלאל הצטרף לאחיו הגדול אורי, אשר עלה לארץ לפניו, והיה בהכשרה עם גרעין בקיבוץ עין שמר. נראה היה, שבצלאל חונך על ערכי היהדות ואהבת הארץ בבית הספר היהודי בשטוטגרט, שם קיבל חינוך יהודי, ואף למד לדבר עברית. ניכר גם, שבא ממשפחה בעלת אופי "ציוני". אורי הלך לתנועה בגרמניה, ובצלאל המשיך בדרכו.

א. בית-הספר החקלאי בפרדס-חנה

כשהגיע ארצה רשם אותו אורי לבית הספר החקלאי בפרדס חנה. בתי-הספר החקלאיים היו באותה תקופה סמל "לצבריות", להתחדשות ולערכים. בבית-הספר החקלאי למדו ועבדו. הלימודים היו בעיקר לימודי פיזיקה, בוטניקה ולימודי תיאוריה על חקלאות.

למרות אורח החיים העצמאי, שניהל בצלאל, דאגו לו הוריו עד מאוד. הדאגה משתקפת במכתביהם, שהועברו לבצלאל דרך הצלב האדום. ההורים תארו את המתרחש בגרמניה, והביעו דאגה רבה לבצלאל ולאורי. מתוך מברק שנשלח מגרמניה לארץ, דרך שירות הצלב האדום, 23.8.1941:

"ילדים יקרים, לא שמענו מכם ארוכות, מקווים שאתם בריאים, גם אנחנו בריאים,

סבתא ברטה בריאה גם היא. ד"ש לקרובים, ותלכו להוגו, נשיקות. ההורים".³²

מחיי היומיום בבית הספר החקלאי בפרדס חנה, נהג בצלאל לכתוב מכתבים לאהוביו הרחוקים, לאורי, ולחבריו בארץ. בצלאל מסתמן כילד חכם, חברותי ונחמד בצורה יוצאת דופן. בצלאל לא נתקל, ככל הנראה, בקשיי שפה והשתלבות. מכתביו תארו שביעות רצון

³² מכתבים על מסירת הודעות בין יוסף ישראל אוטנהיימר משטוטגרט גרמניה, בקשה לצלב האדום למסור הודעה לאורי אוטנהיימר 23.8.1941. המכתב מתוך: ארכיון נירים, בצלאל מכתבים, תיק קרטון 1, מסמך 30. תורגם מגרמנית על-ידי אביבה נווה, חברת קיבוץ נירים, יולי 2006 (כל תרגומי המכתבים מגרמנית לעברית, המוזכרים בעבודה נעשו על ידה).

מבית- הספר ומהעבודה. בצלאל החל את תהליכי הפיכתו לצבר, והדבר בא לידי ביטוי בתחומים רבים, החל מהדברים הקטנים ביותר, כמו פריטי הלבוש, תחומי ההתעניינות, המעבר לאורח חיים עצמאי, השפה והדיבור.

כמו כן, נראה כי בצלאל הושפע רבות מאחיו הגדול אורי. הוא העריץ אותו, והלך בדרכו, הוא התעניין בתנועות נוער. מפרנץ [בצלאל] לאורי 29.9.1940:

"אורי היקר!",

מאז תחילת הלימודים נעשה כאן יותר גרוע, ויש משטר כמו בצבא, ובסוף שבוע היו כמה מקרים. מורה אחר אמר על כל החברים שלי בחדר, שאנחנו לא מתנהגים יפה כי לא ענינו לו מיד כשהוא אמר לנו 'ליל מנוחה'. הוא אמר: 'תזכרו, אל תחשבו שאני עומד איתכם על מדרגה אחת. אני למעלה, ואתם למטה'. שאלתי אותו לאחר מכן אם הוא לא חי מכל התלמידים האלה, והוא לא נתן לי תשובה. אורי היקר, עוד משהו נוסף, אני מאמין שכמעט החלטתי להצטרף ל'שומר- הצעיר'. אני חושב, שקיבלתי את הדחיפה האחרונה מבית- הספר. כרגע זה עוד לא בא לידי ביצוע, כי אני עדיין כאן. אבל כשאני אצא אין דבר אחר מלבד להצטרף אליהם. בימים האחרונים דיברתי עם כמה בחורים אחרים והתווכחתי גם על שאלות סוציאליסטיות. בגרמניה אף פעם לא דיברתי על זה וגם לא קראתי על זה, וכאן אני לא מוצא ספרים כאלה. אתה שאלת מה אני קורא כרגע, אולי תוכל לשלוח לי ספרים כאלה? ככה אני לא קורא הרבה, קראתי דברים של בלינסון וארלזרוב. יש כאן גם נער מ'השומר- הצעיר' והוא עושה רושם טוב דווקא. הוא בן של בורגני מאוד עשיר, ודווקא הוא אוהב את הרעיונות של התנועה..."³³

מן העדויות עולה גם שבצלאל ואורי יצאו לטיול משותף יחד עם עוד שני חברים. נראה כי שני האחים אהבו מאוד את הארץ והרבו לטייל יחד ולחוד. הדבר היווה המשך טבעי לחינוך הציוני לאהבת הארץ שספגו כבר בגרמניה. נראה שבארץ הדבר רק התחזק. מכתביו של

³³ מכתב מפרנץ (בצלאל) לאורי, בית הספר החקלאי פרדס חנה 29.9.1940. ארכיון נירים, בצלאל מכתבים. תיק קרטון 1, מסמך 31. תורגם מגרמנית ביולי 2006.

בצלאל מספרים רבות על טיולים חווייתיים, והם מבטאים סקרנות והתפעלות רבה מנופיה של הארץ. מרים אלון, בת-גרעין של אורי, מספרת על טיול, שערכה בצפון הארץ יחד עם אורי ובצלאל:

"כולנו הינו חברים ויצאנו לטיול. אורי, בחור בשם מנחם מהקיבוץ, ובצלאל, שהיה אז נער צעיר שלמד בבית-הספר החקלאי פרדס-חנה. עשינו טיול בלי אוכל, בלי מים, בלי כלום. החלטנו לטייל ברגל, נסענו בטרמפים לראש פינה, ומשם הלכנו תשעה ימים ברגל. ישנו בחוץ, וזה היה מסוכן. בצלאל היה נחמד במיוחד, ומאוד התעניין והסתקרן מכל דבר, שאל המון שאלות..."³⁴

בצלאל הקפיד לכתוב גם לגרמניה:

"סוף סוף שמעתי מכם ובבת אחת כל כך הרבה, כי קיבלתי מכתבים. אני כאן בבית-ספר חקלאי בכיר ולומד הרבה, אני לא מבין למה אתם חושבים, אני עובד בפרדס... כי קוראים למקום ככה? כרגע אני עובד אצל האפרוחים, אבל לא העבודה היא העיקר, כי אם הלימודים. אנחנו לומדים הרבה מקצועות כמו פיזיקה, תיאוריה על חקלאות, בוטניקה ומתמטיקה. בית הספר די קשה, אבל בכל זאת אני עומד בקצב, למרות שעם השפה יש עדיין בעיות קטנות. אני גם מצטער שלא למדתי יותר קודם בגרמניה. זאת שגיאה גדולה כשאומרים, שמקצועות רוח הם לא כל כך חשובים, רק כאן אני מבין את זה..."³⁵

לאט לאט ובהדרגה בנה לעצמו בצלאל אישיות חדשה. הוא זנח את דמות הילד הגלותי והפך לנער צברי, עובד אדמה, העוסק בעניינים כמו סוציאליזם, וציונות. הוא התחיל לשכוח את השפה הגרמנית ומכתביו שולבו, עברית-גרמנית, עד שהגרמנית נעלמה לגמרי. בצלאל הפך לילד שובב. מסופר באחד המכתבים, שכמעט וסולק מבית-הספר כיוון שהחביא במגירה של מורתו עכבר. אך נראה כי למרות הכול, בצלאל לא מצא את עצמו בבית-הספר בפרדס-חנה. במכתביו הוא מספר על בדידות, שתקפה אותו לעיתים קרובות. מתוך אחד

³⁴ ראיון עם מרים אלון, חברת קיבוץ להבות הבשן, ובת גרעין של אורי. הראיון נערך בקיבוץ כפר מסריק, אפריל 2006.

³⁵ מכתב מבצלאל נשלח לגרמניה מבית הספר החקלאי פרדס חנה מתאריך 25.2.1941. מתוך: ארכיון נירים, בצלאל מכתבים, תיק קרטון 1, מסמך 30. תורגם מגרמנית ביולי 2006.

המכתבים: "פה בבית הספר אני לא מרגיש טוב בכלל כל כך משעמם, ואין לי כאן חבר שהייתי יכול לדבר איתו, אבל אני מקווה שאסתלק מכאן בקרוב.."

ב. בית- הספר החקלאי "כדורי"

תקוותיו של בצלאל התגשמו, והוא עבר לבית- הספר "כדורי" בתחילת 1942. בית- הספר "כדורי", היה סמל לצבריות, משם יצאו מפקדי הפלמ"ח ובראשם יגאל אלון ויצחק רבין ורבים נוספים.

המעבר לבית- הספר הצברי ביותר, מסמל את הפיכתו של בצלאל, בתוך שנתיים לערך, לצבר. הוא התנער מכבלי השפה והתרבות הגלותית, והלך ללמוד חקלאות וקיבל על עצמו תדמית חדשה וצברית.

מספרת על כך מאשה יערי:

"לא היה לו טוב בפרדס- חנה, זה היה בית- ספר קטן ולא היו שם ילדים אחרים מהסוג שלו. בזמן שהוא היה בפרדס חנה כל שבת בילינו יחד, קבוע הלכנו לשתות קפה אצל משפחה משטוטגרט שהכירה את אמו. אורי הטיל עלי ללכת איתו, הוא אמר, 'אני האח הגדול שלך, ואת האחות הגדולה של בצלאל אז קחי אותו'..."³⁶

נראה כי המעבר ל"כדורי" עשה לבצלאל רק טוב. ניתן לשער, שאחיו הגדול אורי, סידר את המעבר. כמו כן, עם מעברו ל"כדורי" קיבל בצלאל מכתב, המפרט את הפריטים הנחוצים לקראת שנת הלימודים החדשה. בין הפריטים נכללו גם: בגדי עבודה, נעלי עבודה גבוהות, חולצות לבנות וחגיגות לימי שישי ועוד. להלן חלק מתוך מכתב שכתב בצלאל לאורי:

"...אבל באמת הרבה יותר טוב כאן מאשר בפרדס- חנה, בערב הראשון קיבלו אותנו

הוותיקים יפה מאוד, רקדנו ושרנו עד שתיים לפנות בוקר ובאופן כזה התגבשו מהר

יחסי חברה טובים, החברה פה טובה מאוד..."³⁷

³⁶ ראיון עם מאשה יערי, אוגוסט 2006.

³⁷ מכתב מבצלאל לאורי 16.10.1942 "כדורי". מתוך: ארכיון נירים, בצלאל מכתבים, תיק קרטון 1, מסמך 9

בצלאל השתלב יפה מאוד בבית- הספר החדש, המסגרת של בית- הספר כללה חצי יום לימודי חקלאות, כמו בוטניקה, פיזיקה, תיאוריה, והורחבו נושאים כמו: טיפול בעצי פרי, טיפול בחיות בית כמו פרות וכבשים. התלמידים למדו לנהל תוכניות משקיות והתעסקו בענייני מים, סוגי אדמה שונים ודברים נוספים ורבים.

חצי היום השני הוקדש לעבודת כפיים, ברפת, בלול, במטעים וכו', זאת על- מנת להראות לתלמידים את הצד המעשי בחקלאות לצד החלק הלימודי. בתעודותיו הראשונות של בצלאל צוין בהתחלה, כי בצלאל עדיין מתקשה בשפה העברית, אך ציוני סבירים, והציונים הגבוהים ביותר נתנו לו על התנהגות ועבודות חקלאות טובות. עניין זה מעיד על השתלבותו המעשית הטובה בארץ.

מתוך מכתב ששלח בצלאל על חיי היומיום ב"כדורי":

"כל בניי הפנימייה ובית- הספר נמצאים בבית ענקי אחד בנוי מאבנים לבנות וגובהו כשלוש קומות, המורים גרים בבתים קטנים במרחק די גדול כ- 200 מ' מאיתנו, בקומה התחתונה נמצאים שני אגפים, שאחד מהם מוביל למעבדה ולחצר הכלוב... והאלה לדירתו של המנהל, השני מוביל לשתי הכיתות לחדר האמבטיות ולבסוף לחדרי החולים ובסוף למזכירות. באגף השני יש חוץ מזה עוד ספרייה ענקית של כמעט 6000 כרכים בעברית, ובאמצע יש חדר קבלה, ובהמשכו חדר אוכל בשביל התלמידים (המורים אוכלים בנפרד), בכל שולחן יושבים שמונה תלמידים..."³⁸

נראה כי בצלאל מצא עצמו בבית- הספר, אך פרט קטן מעברו המשיך להטרידו ולהזכיר לו את עברו הגלותי, שמו פרנץ. השם היה מעין מכשול, שהפריע לו להפוך עצמו לצבר גמור.³⁹ נראה היה, שבצלאל ניסה להסתיר את מוצאו ולא קשה לנחש מדוע, היות ו"כדורי", כפי שצוין קודם, היה בית- ספר, שאליו נשלחו טובי נערי היישוב. ניתן לתאר את בית- הספר "כבית חרושת לצברים, לפלמ"חניקים". מספר בצלאל במכתביו לאורי:

³⁸ מתוך מכתב לאליעזר מבצלאל, נשלח מבית הספר "כדורי" 16.10.1942. מתוך: ארכיון נירים, בצלאל מכתבים, תיק קרטון 1, מסמך 25.

³⁹ אלמוג, עוז. (1998). הצבר - דיוקן. תל-אביב: עם עובד. עמ' 148 - 153.

"...על שאלתם מאין באתי אמרתי, שאני בן קיבוץ עין-שמר, וכמובן שנולדתי בארץ,

רק מרגיז אותי שלא החלפתי את השם, כולם פה צוחקים עליי..."⁴⁰

על עברות השם מספרת מאשה:

"אני יודעת שאורי היה בחברת נוער באפיקים, והיה להם מדריך שטען "עברי דבר עברית", וכולם היו צריכים לשנות את שמם לשם עברי, לדוגמא: אורי אוטנהיימר (אוטנהיימר- על שם עיירה דרומית בגרמניה), שינה שמו לאיתן, אך השם לא תפס כל כך, בצלאל כשהוא קיבל את האזרחות שינה את שמו לאיתן, למה? פשוט מבחינה פונטית זה קשור..."⁴¹

בצלאל התחבר לחקלאות ולמנטאליות של בית- הספר. ממכתביו עולה, כי הדבר דומה למשק קיבוצי, וכי חיי הקיבוץ והאידיאולוגיה, העומדת מאחורי חיים אלה, מצאו חן בעיניו מאוד. ב"כדורי", נרקם הקשר הראשוני בין בצלאל לקיבוץ נירים בעתיד, אחד מחבריו הטובים ביותר של בצלאל בבית הספר היה יהודה צפתי, במקור מתל-אביב, שהיה שייך גם לתנועת "השומר- הצעיר", דרכו הגיע בצלאל לתנועה והתחבר לערכיה. מספרת שושנה אגמון, חברת גדוד "ניר":

"יהודה הכיר את בצלאל 'בכדורי' והפך למאומץ בלתי פורמאלי במשפחת צפתי, שהתגוררה בתל-אביב. בצלאל בחופשות שלו נסע ובילה אצל משפחת צפתי, בית המשפחה היה לו כמו בית. כשבצלאל נהרג זו הייתה מכה קשה למשפחת צפתי. כשהוקם הגרעין, גדוד "ניר", הגיעו אנשים מתל-אביב, מפתח-תקווה, מכפר מלל, ומחיפה. בצלאל הגיע לגרעין דרך יהודה, שהיה חניך בקן השומר הצעיר בפתח תקווה"⁴²

רבות נכתב על ההבדל בין העולים הוותיקים, שעלו לארץ לפני מלחמת- העולם השנייה כדוגמת בצלאל, לבין העולים שעלו אחריה. ניתן לראות הבדל משמעותי וניכר בין שתי קבוצות העולים.

⁴⁰ מכתב מבצלאל ב"כדורי" לאורי 16.10.1942. ארכיון נירים, בצלאל מכתבים. תיק קרטון 1, מסמך 9.

⁴¹ ראיון עם מאשה יערי אוגוסט 2006

⁴² מתוך ראיון עם שושנה אגמון, חברת קיבוץ נירים, לשעבר מגדוד "ניר". הראיון נערך בנירים מאי 2006.

לעומת זאת יש דמיון רב יותר במאפיינים של הצברים ושל העולים הוותיקים, כפי שאומר עמנואל סיון: "כלום לא יתכן, שכור ההיתוך של החיים בארץ, על מסגרות החינוך והסוציאליזציה האחרות המשותפות ועל מיתוס "הצבר", כדגם חיקוי לכול, יצר "דור בארץ", במובן של חניכי הארץ בעלי קווי היכר דומים ביסודם שהיה מורכב מצברים ועולים וותיקים..."⁴³

העולים הוותיקים עלו לארץ בשנות העשרה המוקדמות, התחנכו במוסדות חינוך צבריים, וקיבלו חלק מחינוכם הפורמאלי והלא פורמאלי במסגרות יישוביות. חינוך זה עיצב את אישיותם מחדש והאיץ בהם לעבור תמורה משמעותית: הם היו מ"ילד חוצלארצי" – שבא ממקום אחר עם מנטאליות שונה, מפונק יותר ועצמאי פחות, ללא ידיעת עברית, ללא ידיעת עבודת כפיים מהי – לצבר מן המניין.

ניתן לשער, שהחינוך לעבריות הביא לתמורה מוחלטת בקרב העולים שהיו לצברים עבריים, ולכן ניתן למצוא קווי דמיון רבים ביניהם לבין הצברים המקומיים. "האשמה" נופלת על החינוך ה"צברי" ועל התרבות הארצישראלית, שספגו העולים הוותיקים כבר מגיל צעיר, גיל שבו ניתן עדיין לבנות ולשנות אישיות של אדם.

בצלאל איתן ואחיו אורי הם רק דוגמה אחת לשינוי ולמהפך העצום בתחומי החיים השונים, החל מהמראה והלבוש, ועד לרעיונות, לאידיאלים, לעצמאות.

החינוך במוסדות ישראליים יצרו אדם חדש, עצמאי ואיתן בדעותיו, מחובר לטבע ולאדמה, המוכן לתרום למען מולדתו. ואלה הן, כנראה, הסיבות שבגללן עבר בצלאל להכשרה תנועתית. משם הפך הילד הגלותי בן ה-14, שעלה לבדו, לרכז משק של קיבוץ חדש, לצבר בין צברים.



בצלאל החקלאי

⁴³ סיון, עמנואל. (1991). דור תש"ח: מיתוס, דיוקן וזיכרון. תל-אביב: הוצאת "מערכות". עמ' 69-70.

5. בצלאל איתן: קיבוץ נירים בדנגור

א. ההצטרפות לגרעין "ניר" עד העלייה לקרקע בדנגור

סיפורו של קיבוץ נירים מתחיל בשנת 1943. בשנה זו התקבצו יחדיו בקיבוץ כפר מנחם ראשוני החברים משכבת גדוד "ניר" הארצית של תנועת "השומר- הצעיר" להתארגנות לקראת פלוגת הכשרה מגויסת מטעם הפלמ"ח. הרעיון היה, מצד אחד, תמיכה בקיבוצים הקיימים, שהזדקקו לכוח עבודה, ומצד שני, קבלת אימון צבאי. בשנת 1944 עברה הפלוגה ל"שער העמקים", שם השלימה את פלוגה ו' של הפלמ"ח. מספר גבי וולפסון:

" תחילתו של התהוות גרעין א' הייתה בגיוסו בתור פלוגה מקובצת כשהקבוצה העיקרית קובצה מכל מיני קינים. אני הייתי אמור להצטרף אליהם בכפר מנחם אך הצטרפתי רק בשער- העמקים. הכוונה הייתה להתלכד לפלוגה מקובצת ולהתגייס לפלמ"ח. באופן טבעי הפכנו קבוצה די מלוכדת וצירפו אלינו גם את בוגרי גדוד "ניר" התל אביבים...".⁴⁴

בשנת 1945 עברה הפלוגה עם תוספת חברים לקיבוץ תל- עמל שם התגבשו כגרעין לצורך הקמת קיבוץ עצמאי. מספרת שולה רם:

"הצטרפתי לקבוצה שהייתה בתל- עמל, גרנו שם באוהלים. עבדנו הרבה מאוד בתל- עמל. כעיקרון היינו אמורים לעבוד רק חצי יום, אבל עבדנו הרבה יותר. עבדתי בגן ילדים, ויחד עם זה קיבלנו הכשרה צבאית, ומתוך הקבוצות האלה, בעיקר הבנים ופחות הבנות, יצאו לכל מיני פעילויות, שהיו בעיקר בארץ. היה לנו חבר גדוד שהוא אלחוטאי ועבד בספינות מעפילים, הוצאת מעפילים ממחנות, קבלת מעפילים פה, וכל הדברים האלה. התקופה הייתה מורכבת. מכיוון שהבריטים התנגדו למעשינו, כל הדברים האלו היו במסתור, ואסור היה לנו להחזיק נשק. כל זה היה חסוי. בכלל כל

⁴⁴ מתוך: גיטר, רוני, עורך. (1997). "חמישים השנים הראשונות, 1946-1996 יובל קיבוץ נירים", הוצאת מערכת קיבוץ דליה, עמ' 9. (להלן: ספר היובל – נירים)

תקופה כזאת היא תקופה לעצמה. אני זוכרת שאנחנו גרנו בתל-עמל. שהיה אז קיבוץ בן 10, קיבוץ צעיר יחסית, וגרנו שם על שפת נחל ה"האסי" כשעוד לא היה כלום, היה סתם נהר, גרנו באוהלים אבל בשביל לבנות אותם היינו צריכים לכסח את כל הסוף בעצמנו, ואחר כך בסוף מלחמת-העולם התחילו להגיע עולים מחוץ-לארץ והחברים פינו את החדרים ונתנו לעולים החדשים לגור בחדרים שלהם, הם עברו לאוהלים שלנו, ואנחנו היינו צריכים לבנות את הכל מחדש, אבל זה היה אז מקובל, הייתה תקופה יפה מאוד גם מבחינת הקבוצה שלנו בתל עמל...⁴⁵

ב-28 ליוני יום לפני "השבת השחורה" יצאו הגרעין לעצמאות יחד עם "ההשלמה הבולגרית" ממסילות והתיישב במושבה באר יעקב. קבוצה נוספת מהגרעין ירדה למצפה "גבולות" שבנגב להחליף את חברי קיבוץ "חצור" ששהו במקום. קבוצה שלישית נשארה לעבוד בתל-אביב ובנחלת יצחק בעבודות שונות. מספר גבי וולפסון:

"מעניינות ומשונות היו העבודות בבאר-יעקב: כל עבודה שיכלנו להשיג, עשינו. עבדנו בפרדסים (עבודה עברית) שם היה לנו מדריך כדי להראות לנו איך לעשות ערוגות להשקייה. מדריך זה היה תימני ולימד אותנו איך לעשות ערוגות במקסימום "פוש" שיראה כמו שצריך ושיהיה לנו הספק. עבדנו בתחרות עם פועלים ערבים והיינו צריכים להוכיח את עצמנו כדי שייקחו גם אותנו היהודים, לעבודות. העבודה הכי מטונפת הייתה בנחלת יצחק, אשר הייתה משופעת ברפתות חלב. החבר'ה עבדו שם בשאיבת הזבל לזיבול השדה. לא עבדתי בזה אישית, אבל העבודה הייתה מטונפת להחריד. כשסיימו אותה הסתבר שבעל-הבית לא רצה לשלם, כמה מהג'ברים ניגשו אליו, וכשהוא ראה את הגדולים האלה עומדים בפתח ביתו-שילם מיד..."⁴⁶

בשלב מאוחר יותר עברה הקבוצה מבאר-יעקב לראשון-לציון ובין מעבר אחד לשני נקלטו "השלמות" של גרעינים שחבריהם היו ניצולי שואה.

⁴⁵ מתוך ראיון עם שולה רם, ממקימי קיבוץ נירים, וכיום חברת הקיבוץ. הראיון נערך בקיבוץ נירים יוני 2006.

⁴⁶ ספר היובל – נירים, עמ' 9.

ב- 1946 התקבלה החלטה לרכז מאמץ עיקרי להתיישבות בנגב כיוון שהיה חשש לחסימת אזורים בפני התיישבות יהודית.⁴⁷ לוי אשכול היה מוביל רעיון זה, אך הייתה התנגדות קשה, בעיקר מצד אנשי קרן- קיימת. לטענתם יש חשש כבד, שהשלטונות הבריטים ימנעו העברת צינור מים לנגב, וללא מים אין שום סיכוי להתיישבות בנגב. לבסוף הצליח לוי אשכול להדביק את כולם בחזונו, והוחלט ב- 1946 להעדיף את הדרום והנגב ולהעלות 14 ישובים במקומות שונים בארץ, מהם 11 בנגב. האחריות לעלייה על הקרקע של 11 נקודות אלה הוטלה על מפקדת ההגנה, והיא מנתה את יוסף רוכל (אבירד) למפקד ואחראי המבצע. כותב בני מיטיב:

"דחיפות הביצוע חייבה לרכז ציוד ואנשים בכמות גדולה תוך ימים ספורים. המבצע חרג בהיקפו מכל מה שנעשה בהתיישבות עד אז – במספר הגרעינים בריבוי בסיסי היציאה ובפיזור הרב של היישובים. שני כבישים בלבד הובילו מהצפון לדרום. וניתן היה לצפות בנקל על כל תנועה חריגה עליהם. ברור היה שאם ידעו הבריטים על המבצע מבעוד מועד עלולים הם לנסות לסכלו. בשל כל אלה תוכננה הפעולה כמבצע פתע לילי..."⁴⁸

את יום העלייה לקרקע קבע יוסף רוכל למוצאי יום כיפור תש"ז ביום שבת. מועד המבצע הוסתר מאנשי המוסדות ומאנשי הסוכנות, ולהם סופר כי העלייה לקרקע מתוכננת ליום ראשון, כלומר יום מאוחר יותר משתוכנן. בדרך זו הצליחו שלוש מאות משאיות עמוסות ולמעלה מאלף איש לבצע את משימתם באין מפריע. בצלאל איתן מעיד על כך בעיתון תנועת "השומר- הצעיר", "על החומה":

"...לעולם לא תשכחנה ההכנות לעלייה, העמסת המכוניות, המסיבה רבת המשתתפים ומדורות האש על החומה. איש לא חשב על שינה באותו לילה ובטרם

⁴⁷ ההחלטה קשורה להתנגדות ראשי היישוב לתוכנית מוריסון-גריידי (30.7.1946), לפיה הנגב (ורובה של ארץ-ישראל) יישאר בשליטה בריטית. ר' תלמי, אפרים ומנחם. (1982). "תוכנית מוריסון גריידי". לקסיקון

ציוני. תל-אביב : ספרית מעריב, עמ' 361.
⁴⁸ ספר היובל – נירים, עמ' 10.

שחר הודלקו זרקורי המכוניות ובשיירה ארוכה עמוסת צריפים ואנשים, יצאנו לדרך

להתנחל על אדמת דנגור...⁴⁹

השיירה נעה לכיוון אדמות דנגור, מקום ההתיישבות. בשישה באוקטובר 1946 במוצאי יום כיפור תש"ז במבצע 11 הנקודות, נעה חבורת צעירים אל נקודת הקבע, דנגור. אבל קילומטר לפני דנגור, שקעו המשאיות בחול, והוחלט להקים שם את היישוב.⁵⁰ רק בשנת 1947, עבר הקיבוץ למקום אשר נקבע לו מבעוד מועד. על ליל 11 הנקודות מספרת שולה רם:

"אנחנו עברנו לדנגור, גם שם בעצם עלינו חמש פעמים על הקרקע, היה צריך לגמור את כל הצריפים והגדר עד הבוקר, כלומר, בלילה אחד, והסידור היה של כל אחת עשרה הנקודות הכינו בחשאי את כל הצריפים, את הגדר מהעץ עם חצץ מלמטה הכול הכינו בלילה על משאיות ובעצם, היה צריך במשך הלילה להספיק להכין את הנקודה זה היה חוק תורכי ישן, שאז אי אפשר להוריד אותנו..."⁵¹

רק הגיעו המשאיות לנקודה, וכבר החלו לעבוד עבודה מהירה, כותב בצלאל איתן:

"עם בוקר קם האוהל הראשון הגדר התחילה להסתמן כל היום הלמו הפטישים, והעבודה הייתה קדחתנית... ובערב התאסף הקיבוץ ליד המדורה עיפים היינו מכדי לתת ביטוי לשמחתנו אך כולנו ידענו- מעשה רב..."⁵²

ב. חיי יומיום בדנגור – חקלאות, קרקע ומים

לאחר עלייתו הדרמטית והנועזת של קיבוץ נירים על קרקע דנגור, נעשו במקום צעדים ראשונים בניסיון לנהל במקום חיי קיבוץ נורמאליים, ליישב הנגב ולהפריח השממה. הדבר לא היה פשוט כלל וכלל, ובכל יום התגלו עוד ועוד קשיים. כתב בצלאל איתן, אז חבר קיבוץ נירים, בעיתון "על החומה":

"...כעבור ימים מספר התבררו לנו כמה עובדות: חוסר עבודה, קשיים בהספקת מים, חוסר הבנה במוסדות, חוסר קשר עם הקיבוץ וכו'. להט הימים הראשונים הלך ונשכח... החלו לצוץ בעיות משקיות וחברתיות..."⁵³

⁴⁹ איתן, בצלאל. (1947). "זיכרונות בני שנה ותקוות לעתיד". "על החומה", דצמבר 1947.

⁵⁰ אדן, (ברן), אברהם (1984). עד דגל הדין. תל-אביב: "מערכות", משרד הביטחון – ההוצאה לאור. עמ' 59-60.

⁵¹ ראיון עם שולה רם, יוני 2006.

⁵² איתן, בצלאל. (1947).

⁵³ שם.

מחצית מהגרעין ישב בראשון-לציון ודאג לפרנסת הקיבוץ החדש על-ידי עבודה בעבודות מזדמנות. במילים אחרות ערב מלחמת העצמאות היה הגרעין מפולג לשניים, בראשון-לציון היו "המפרנסים", ואילו בדנגור "החלוצים". בין המחנות השתרר מתח, וסימן לכך הוא, שלכל מוקד הייתה מזכירות נפרדת.

בנקודה בדנגור החלו החברים להכשיר את המקום ולהפוך אותו לקיבוץ. במקום נעשו ניסיונות חקלאיים, לקיים חיים ולשמור על המקום מבחינה ביטחונית. כמו כן, נערכו נסיעות ושיפוץ כללי של המחנה על-מנת להפכו ביום מן הימים לקיבוץ משגשג. שולה רם מספרת:

"רוב הקיבוץ היה בראשון-לציון, ותפקידו היה לממן את החיים בדנגור. אמנם קיבלנו מעט כסף מהסוכנות, אך הסיפור היה, שהיינו צריכים לקיים את עצמנו. לכן עבדו בכל מיני עבודות מזדמנות... בדנגור התפקיד היה להדגיש נוכחות, התפתחו שם יחסים עם הערבים, נעשו ניסיונות חקלאיים. בכל אופן הדבר החשוב מבחינה ביטחונית להיות שם".⁵⁴

בדנגור הקושי העיקרי, חוץ מתנאי הקיום הקשים, היה עניין המים. סיפורים רבים סופרו על כך: מספר בני מוטילוב בספרו, "הזורעים במדבר":

"בעיית הבעיות נשארה: המים. המשכנו להוביל מים כבימים עברו, בטאנק (מכל). אלא שאת מקום הפרודות תפשה מכונית. מכונית ישנה שמרבית הזמן הייתה מבלה במוסך. לא-אחת הגיעו מים עד נפש, כלומר נמצאו לנו רק מים במשורה, על מקלחת לא היה מה לדבר. ואז הוחלט במקום על קו המים לנגב. עיקר תפקידו של הקו המדיני הזה היה להוכיח כי יש זכות ואפשרות ליישב את הנגב. בתנופה ומרץ ניגשנו לעבודה. מרבית חברי הקיבוץ עסקו בעבודות הקו... רישיון להנחת הקו נתנו הבריטים על תנאי: הקו יעבור אך ורק לאורך דרכים ראשיות ובאישורם של בעלי הקרקעות הערביים. ועוד, שהגבילו וקצבו מועד קצר לסיום העבודה... כמעט לא

⁵⁴ מתוך ראיון עם שולה רם, יוני 2006

נתעוררו קשיים מצד הבדווים.. בשכר הסכמתם הובטחו לכל אחד מן השבטים

החונים לאורך התווי שנים או שלושה ברזי מים בשטחו".⁵⁵

הוסיף בצלאל איתן במאמרו ב"על החומה":

"באה ההצלה מקו המים, אז דנגור החלה להיהפך למרכז הקיבוץ, כל מי שיכול היה להשתחרר בא לנגב כדי להשתתף בעבודה כבירה זו. מדי בוקר בעוד חושך היינו קמים... היינו מתחילים לנקות את התעלה ולפרוק צינורות... לא הספקנו להסתכל כה וכה וכבר גמרנו השמש נטתה לשקוע ואנחנו היינו חוזרים עייפים אבל גאים על הישג היום.. לנוח ומחר להשיג שיא חדש..."⁵⁶

חברי הקיבוץ הצעיר היו מודעים גם לחשיבות יצירת קשרים עם התושבים המקומיים- הבדווים. כניסיון השתלבות הוקם ליד שער הכניסה אוהל אירוח ("המַעֲדָפָה") לשם היו מגיעים בדואים ופלאחים. הפלאחים היו, לדוגמא, בני משפחת אבו מעמר ובראשם חאג' מיחסן. חברי נירים התיידדו איתם והיו מבקרים בבתיהם ויושבים יחד. נרקמו יחסי אמון בין הבדואים והפלאחים המקומיים למתיישבים החדשים. דוגמא לכך היא, שהבדואים היו מפקידים את חרבותיהם בידי אנשי נירים, והם ניהלו עמם משא ומתן לרכישת תחמושת גנובה ממחנה של הבריטים באזור רפיח.

עם זאת עניין הביטחון תפס חלק נכבד מחיי הקיבוץ, הם הקפידו על גדר ושמירה, ואף יצקו בית ביטחון, שהיה אמור להיות בלתי חדיר לכדורי ירי.

כותב בני מוטילוב בספרו, "הזורעים במדבר":

"חלפה שנה מליל העלייה של 11 הנקודות... סובב החול במערבולות סובב וסוחף כל הנקלע לדרכו. נכנס לעיניים ולנחיריים ממלא את הסירים והצלחות במטבח.. מרק החול היה חלק נכבד בתפריטנו ויצוענו חול מדגדג ומציק.. העצה היחידה הייתה להתחיל במעשי נוי ושיפור מחנה. התפרעויות הערבים בגבול תל-אביב- יפו בשלהי תש"ז הכריעו את הכף במוסדות הביטחון של היישוב, וכך אישרו לנו לעלות מיד למחוז חפצינו... ראשון נבנה בית הביטחון היה זה בית קומתיים בני בטון מזוין, ובו

⁵⁵ מוטילוב, בני. (1958). הזורעים במדבר. מרחביה: ספרית פועלים. עמ' 17-18.

⁵⁶ איתן, בצלאל. (1947).

אשגבי ירייה בכל אחת מן הקומות בכל הכיוונים.. הנקודה הייתה מוקפת גדר תיל כפולה מכל עבריה, בכל פינה עמדת שקים... והיה אם תחזק התקפת האויב על הגדר, ניסוג לבית הביטחון בו גם מחסן חירום למזון ורזרבה של מים ומשם בהתאם לתוכנית נוכל להתגונן- עד אחרית הימים, מי שוטה ונביא למחצה שהיה יכול בעת ההיא לחשוב על אויב מזוין בתותחים אווירונים וטנקים?...⁵⁷

התוכניות המשקיות בדנגור היו רבות, חברי הקיבוץ הצעיר תכננו להכשיר האדמה לשם חלקת שלחין ומספוא, גן ירק, להקים רפת עגלות ופרות לחלב, להגדיל את הלול הקיים. מספר מוסה תנורי, על הניסיונות החקלאיים בדנגור:

"בין בצלאל ופלוק⁵⁸ (בוגר "מקווה ישראל") הייתה תחרות סמויה, וכל אחד רצה להוכיח שהוא למד יותר טוב. הם עשו ניסיונות בתפוחי-אדמה, ובמטעים, את המים הביאו מיד-מרדכי. יום אחד, בצלאל סיפר לי, באה סופת חול והרסה להם את הכול...כל הזמן שלא הגיעו מים תהינו, אם בכלל יש עתיד באזור שלנו. אמרו שבשטחים האלה קשה מאוד לפתח חקלאות טובה, אבל בצלאל לא ויתר".⁵⁹

כיוון שהניסיונות החקלאיים היו עדיין בראשיתם, והעבודה הקיימת לא ספקה תעסוקה לכל החברים, עלו וצצו רעיונות להקמת מפעל רווחי, אך הדבר היה בגדר תכנונים בלבד. בצלאל איתן סיים את מאמרו בעיתון "על החומה":

"אלה הן התוכניות לעתיד...אנו מתכננים לסיים תקופת ההיאחזות ועם בוא הצינור הגדול לעבור להתיישבות של ממש אשר תאפשר במרוצת השנים את קיום כל הקיבוץ במקום".⁶⁰

ג. הקרב על דנגור

החיים בדנגור הלכו והפכו מתוחים יותר ויותר, חברי הקיבוץ החלו לשים את הדגש המרבי על הביטחון. הכול הבינו כי זה עניין של זמן עד שתפרוץ המלחמה, אך למרות זאת המשיכו

⁵⁷ מוטילוב בני. (1958). עמ' 35-36.

⁵⁸ שמואל בוכשטב (פלוק), 1973-1926. חבר קיבוץ נירים.

⁵⁹ ראיון עם מוסה תנורי, חבר קיבוץ נירים וחבר גדוד "ניר" לשעבר, הראיון נערך ביולי 2006.

⁶⁰ איתן, בצלאל. (1947).

החיים להתנהל כסדרם. סמוך להכרזת העצמאות ולתחילת מלחמת העצמאות בדנגור המשיך להתקיים הווי חברתי-תרבותי לצד רוחות המלחמה המנשבות. מכתביה של פנינה קלי, משקפים את השניות הזו:

"היום ה- 13 למאי 1948, הגיעו שלושה אומנים מטעם הפלמ"ח לנגן וללמד שירים, מעשה טוב בימים טרופים אלה. הבחורים עבדו עד חשיכה בחפירת מקלט למרפאה... בערב התאספנו למסיבה. שרנו בליווי אקורדיון וקראנו קטעים מחוברת הפלמ"ח. בסוף המסיבה הודיע דודו שישנן ידיעות ברורות על ריכוז צבא מצרי סדיר בגבולות הקרובים, וכי נירים ועמארה תותקפנה. חיוך ילדותי השתקף על פניו, כשהבטיח לנו "שבטח נסדר אותם" האנשים המשיכו לישון כרגיל, חלקם בפיג'מות בחדרים וחלקם בבגדים בעמדות..."⁶¹

ב- 15 במאי 1948, יום אחד בלבד לאחר הכרזת המדינה, פלשו צבאות מצרים לגבולות המדינה.⁶² היישוב בדנגור מנה 39 חברים, והנשק היחיד שהיה ברשותם היה נשק קל. אנשי דנגור לחמו מול צבא סדיר ולו כלי לוחמה משוכללים ביותר, כגון טנקים, מסוקים, ותותחים. חצר נירים כללה בית ביטחון, חדר גנראטור, ארבעה צריפי עץ, שני פחונים קטנים למקלחת ולשירותים וסככה לבעלי-חיים. הנשק בנירים כלל, 10 רובים, 7 קרבינים איטלקיים, 4 תתי-מקלע (3 "סטנים", ו"תומפסון"), 2 מקלעים קלים "ברן" ו-מ.ג. מקלע כבד "שורצלזה", מרגמה "2 מטול "פיאט", אנטי טנקי, רובה אנטי טנקי ישן מספר רימונים ושקיות חומר גפץ בנות קילוגרם אחד.

על בוקר ההתקפה מספר בני מיטיב, בספרו, "הזורעים במדבר":

"החמישה עשר במאי יום שבת היה, שבת אביבית. בוקר זה שונה היה מבקרים. בהיר יותר שליו יותר...לפתע פתאום קרעה את האוויר התפוצצות אדירה. העיניים מתרועעו על-פני השטח מהיכן לעזאזל באו?...הדממה חזרה לקדמותה...הפקודה "לעמדות" ניתנה בשקט המיוחד לדודו. וכעבור רגעים מספר היו הכול בעמדות.

⁶¹ ספר היובל – נירים, עמ' 24.

⁶² על קרבות מלחמת תש"ח ראו אצל: פעיל, מאיר. (1990). עצמאות: תש"ח – תש"ט. תל-אביב: משרד הביטחון

– ההוצאה לאור.

ההרעשה החלה: המחנה כוסה באבק סמיך ועשן...ומה שהיה אחר כך נותרה

במהירות הבזק...⁶³

ההפגזה החלה בשעה 7:00 בבוקר, וכוחות מצריים נראו פרושים כקילומטר מנירים.

ההפגזה התגברה ונמנו מספר נפגעים, המסתערים המצרים לא הרפו.

כותבת פנינה קלי על יום ההתקפה:

"בתעלה שהייתה על-יד בית הביטחון נהרג בצלאל מפגיעה ישירה של פגז, דודו

נשאר מפקד יחיד. הידיעה על מותו של צלאל הדהימה אותו. צלאל היה יד ימינו בכל

פעולתו והייתה ביניהם הבנה הדדית במילוי תפקידים המשותף, דודו התאושש מיד

ופקד להודיע לפחוס כי ייקח לידי את תפקידו של צלאל...⁶⁴

התדהמה ממותו של בצלאל, שהיה סגן מפקד הנקודה, תפסה את החברים לא מוכנים.

מספרת שולה רם:

"כשהתפזרנו התחלתי לרוץ להעביר קשר. כאשר אני עזבתי את העמדה שלי

והשכבתי את האנשים שלי לאורך הגדר היותר צפונית. רצתי להעביר קשר, ואני

עוברת בתעלה ומצאתי את בצלאל פצוע, אבל עוד חי. ואני זוכרת את זה שהוא שכב

בבור, עם הפה הפעור הזה שלו. זה היה נורא. אני רצתי לחבר'ה ואמרתי, 'הוא עוד

חי, הוא עוד חי. בואו נעשה משהו'. והם אמרו, 'תעזבי הוא לא יחיה'. הוא היה קטוע

כל הרגל עד למעלה, וזה הזיכרון האחרון שלי ממנו...⁶⁵

הנקודה הקטנה, ספגה אבדות קשות, הצריפים נשרפו לגמרי, וכך גם סככת החיות, מאחת

ההפצצות שנפלו על-יד השער נהרגו דודו ואפרים, והלוחמים נותרו ללא מפקד. תוהו ובוהו

מוחלט. ולפתע, נפסקה ההפגזה, לוחמי נירים יכלו לראות את המצרים נערכים "למסדר

ניצחון", בתום המסדר הצבא המצרי הסתלק מהמקום.

מספר בני מיטיב :

"ולפתע, מה קרה, הם נסוגים...מיוזעים מפויחים, עירומים כמעט, מתנשמים

בכבדות גומעים האנשים מן המים שמגישים במקלטים. הכל שותקים הכול יודעים.

⁶³ מוטילוב, בני. (1958). עמ' 60-61.

⁶⁴ ספר היובל – נירים, עמ' 24.

⁶⁵ ראיון עם שולה רם יוני 2006.

אחר הצהריים החלה הפגזה מחדש. המטירו בלי רחם..נדמה היה שאותו יום ארור

לא יגיע לקצו...⁶⁶

נירים הייתה הרוסה לגמרי, בית הביטחון מנוקב כולו, צריף חדר אוכל היה כעת רק קירות זקופים, ורק על קיר חדר האוכל, נותרה הסיסמה מחג האחד במאי, "לא הטנק ינצח, כי אם האדם".

קשה מאוד להבין, כיצד הצליחה קבוצה קטנה עם מעט נשק וציוד לנצח צבא מצרי שלם, סדיר מאומן ובעל נשק מתקדם ומפותח.

אברהם אדן (ברן), מתאר בספרו "עד דגל הדין", את קרב הגבורה:

"נירים ספגה תשעה קבין של הרס והשמדה. כל שהיה מעל פני האדמה נהרס ונשרף, תעלות הקשר חרבו, כשליש מהלוחמים נפגעו וביניהם המפקדים. רוב הנשק האוטומטי יצא מכלל פעולה ואף על-פי כן לא השיגו התוקפים שיתוק. הריכוז בחצר הקטנה והדוגמא האישית של כל אלה, שעל אף ההפגזות הכבדות המשיכו לנוע בחצר כדי לראות ולהיראות עשו את שלהם...רצות ורצים קישרו ללא הרף בין העמדות והמקלטים, הלוחמים לא פרשו למסתור, הם המשיכו ללחום כל הזמן. ברגעים הקשים ביותר לא העלו על דעתם לסגת או להיכנע. הנחישות בה פעלו הכריעה את הכף. האויב הרגיש ביעילותם ברגעים הקריטיים..."⁶⁷

בחוברת, "נירים מול אויב", שיצאה כעדות פנימית של אנשי נירים קרוב לזמן האירוע כותבת פנינה קלי:

"אין זה מקרה שנירים על אף אובדן המפקדים, למרות אוזלת התחמושת, הצליחה להדוף התקפה של צבא סדיר. אין זה מקרה שבכל אותן שעות הקשות כשראינו עין בעין את רב כוחו של האויב, את עדיפותו עלינו, אפילו כמעט את חסר הסיכוי לנצחו לא עלתה על דעתו של איש האפשרות של הנפת דגל לבן..."⁶⁸

⁶⁶ מוטילוב, בני. (1958). עמ' 60 – 61.

⁶⁷ אדן, (ברן), אברהם (1984). עמ' 172-173.

⁶⁸ קיבוץ נירים. (15.5.1949). **נירים מול אויב : נובמבר 1947-1949** (הוצאה פנימית, קיבוץ נירים). במלאת שנה להתקפה על נירים, קיבוץ נירים 15.5.1949, אייר תש"ט, "עמידתנו" עמ' 39.

הקרב הוכרע לטובת אנשי הקיבוץ הקטן, אך למרות זאת המשיכו הפגזות המצרים להפריע לקיום אורח חיים נורמאלי בקיבוץ הקטן, חברי הקיבוץ חפרו מחילות מתחת לאדמה וניהלו את החיים מתחת למחילות. שולה רם, אחראית המטבח בדנגור מספרת:

"זו תקופה שאני קוראת לה תקופת המחילות שבעצם חפרנו מעמדה לעמדה וביום לא יכולת להוציא את הראש אז הייתה לנו מערכת שלמה שיכלת ללכת מתחת לאדמה ובלילה היינו יוצאים, בלילה הם לא ירו, ישבנו עשינו מדורה ושם התחילו החיים. אז אני הייתי מבשלת על מדורה וכשירים יש בום אחד וכשנופל שומעים את הבום השני, אז כשאני הייתי שומעת את הבום הראשון, מכניסה את הסיר למקלט..."⁶⁹

לאחר הפסקת האש, החלו אנשי נירים לאסוף את השברים, הנקודה נהרסה כליל, ונפילתם בקרב של חברים רבים, ערערה רבות את חזונם, בחוברת הזיכרון לאחר הקרב הקשה נכתב על ההלם הרב שקיבלו אנשי הקיבוץ לנוכח הידיעה על מותם בקרב של חבריהם:

"הם אינם! שבעה מחברינו אינם. קשה לתפוס את זה. הרי עד אתמול היינו ביחד. כה הרבה דברים קישרו אותנו. ופתאום- קץ. במשך כמה שעות נפערה תהום בינינו, לתמיד. היינו מוכנים לעמוד בכל התקפה. ידענו שהיא תבוא באחד הימים, חיכינו בקור רוח והתכוננו. אבל לא לאבד אותם, לזה לא פיללנו. אף אחד לא חשב שכל כך מהר ניפרד... דנגור היפה שלנו, אשר השקענו בה הרבה עמל ואהבה... הרוסה כעת... אבל אין דבר! היא קום תקום לתחייה. היא שוב תהיה היפה שבנגב. תפרח ותגדל. הכל יחזור למקומו. רק הם, הם לא ישובו. הם לא יוכלו לשמוח איתנו. הם לא יהיו לעד. קשה, קשה לנו חברים בלעדיכם"⁷⁰



ימים קשים בדנגור

⁶⁹ ראיון עם שולה רם, יוני 2006.
⁷⁰ חוברת הנצחה, קיבוץ נירים (יוני 1948). "ברוך קורבנם בסוד מות, כפר חיינו בהוד... קראי, אדמה כי היינו בזבזנים עד מאוד.. "בלעדיהם", נכתב על יד מרגה, סיוון תש"ח.

אחרית דבר: בצלאל איתן – עולמו של אידיאליסט

בצלאל איתן – הילד שעלה לארץ-ישראל בגיל 14 לבדו, הפך לנער וסיים את בית-הספר החקלאי "כדורי", וכגבר צעיר החליט להצטרף לפלמ"ח ולהכשרה הקיבוצית. מהדברים שהשאיר אחריו בצלאל מצטייר אדם אידיאליסט, שיש לו דעה נחרצת, שהוא אדם בעל ערכים, שכל הנראה היו טבועים בו כבר מילדותו בשטוטגרט גרמניה בבית הספר היהודי. כבר בשנת 1941 בעודו בן 15, ביקש בצלאל מאחיו הגדול אורי, שישלח לו ספרים בנושא סוציאליזם, כיוון שהוא מוצא את הנושא מעניין ביותר. במכתביו הוא הירבה לכתוב על הקיבוץ, ונראה שהרעיון מוצא חן בעיניו.

בצלאל הגיע להכשרה מטעם הפלמ"ח של גדוד "ניר" דרך יהודה צפתי חברו הטוב עוד מימי כדורי. בצלאל השתלב טוב מאוד מבחינה חברתית, מכל האנשים שראיינתי לא היה אחד שמצא משהו רע לומר עליו, להיפך, הוא נתפס כאדם חביב, חייכן, ומנהיג. בארכיון בקיבוץ נירים מצויים מכתבים רבים שנשלחו אליו, והם מספרים על אדם אהוד מאוד. מספר חבר הקיבוץ, מוסה תנורי:

"צלאל⁷¹ היה אדם עם המון ידע, התעניין מאוד והיה סקרן, הוא קרא המון, היה לו פרצוף שתמיד חיך, תמיד היה שמח ומאוד חכם, נדמה לי שגם הייתה לו חברה. בצלאל למד "בכדורי" והכרתי אותו רק בתל-עמל, הוא גר איתי תקופה די קצרה, עבד בחקלאות ובעיקר ידע המון בנושא תמיד ידע להסביר, גם כתב הרבה לעלונים⁷²

בצלאל היה אדם בעל חברים רבים, אך למרות שמחת החיים, שהשתדל בצלאל לשדר כלפי חוץ, כלפי פנים הוא נשא עמו מטענים רגשיים כבדים. באחד ממכתביו כתב בצלאל על התחושה האיומה, שתקפה אותו כאשר נודע לו על גורל הוריו בגרמניה:

⁷¹ חבריו של בצלאל קראו לו בחיבה "צלאל"

⁷² ראיון עם מוסה תנורי, יולי 2006.

"ההורים ברחו עוד בחורף 1941 ליערות ליטא... ואמא נהרגה שם עוד באביב 1942,

אבא נשאר עוד שנתיים נוספות בחיים ומצא מותו ב- 1944... מצב רוחי היה כה

איום... אמנם תמיד ידעתי שלא אראה אותם עוד, אך עדיין זה היה קשה מנשוא..."⁷³

בצלאל למרות היותו אדם חברותי ומוקף חברים, חש לא פעם בודד מאוד. הוא ניסה להציג

כלפי חוץ חזית מאושרת, אך מבפנים הוא היה פצוע מאוד. מעטות הפעמים בהם חשף

בצלאל, את צפונות ליבו בפני מישהו לתאר את תחושותיו:

"את יודעת, לפעמים אני נורא מיואש אם כי כלפי חוץ אני גם מחייך..."⁷⁴

בצלאל הצטרף לתל-עמל עם סיום לימודיו, בסוף 1944. בתל-עמל הייתה לו האפשרות

ליישם את כל הידע שרכש בבית- הספר החקלאי "כדורי". בצלאל עבד בשדות, וידע ליישם

את ידיעותיו הרבות בתחום, עם זאת תמיד שאף לדעת יותר ולא הפסיק ללמוד ולקרוא.

ההתמחות שלו בחקלאות הפכה אותו מהר מאוד לאחד ממנהיגי הקבוצה, כך הוא כותב

באחד ממכתביו:

"חזרתי הנה ומאוד חיכו לי פה גם בעבודה כי הרי כעת עונת הזריעה וגם בחברה כי

היו הרבה דברים לסדר, אנו זורעים כעת בכל המרץ... בעוד שעה אצא למשמרת לילה

על הטרקטור אני נורא מפחד כי קר נורא ובוודאי אקפא מקור..."⁷⁵

כמו כן, התעסק בצלאל רבות בנושא הקיבוץ, הוא הרבה לכתוב לעלונים, ותמיד הציג דעה

מגובשת ומנוסחת היטב, כל מכתביו רהוטים וללא שגיאות כתיב או דקדוק.

נראה גם כי בצלאל הוטרד והתחבט בשאלות סוציאליסטיות, באחד המכתבים הוא מספר כי

החליט להקים ועדה, שתדון בבעיות הקיבוץ (מבחינה מהותית), ותנסה לטפל בהם:

"נראה לי שלקיבוצים אין עוד חיי חברה מושלמים, ולא זאת אלא שהם הרבה פעמים

גם לקווים... זה כולל את היחסים בין החברים וההתבודדות של המשפחות ועד

⁷³ מכתב מבצלאל לתמר (חברתו של אורי אוטנהיימר, אחיו של בצלאל), תל-עמל 14.12.1945. ארכיון נירים.

בצלאל מכתבים, תיק קרטון 1, מסמך 2.

⁷⁴ מכתב מבצלאל לתמר, תל עמל, 17.12.1945. שם.

⁷⁵ מכתב מבצלאל לתמר, תל עמל, 6.12.1945. שם.

לאגואיזם הפרטי.. ולא רק זאת.. אין לנו גם מטרה ברורה לאיזה צורה של חברה אנו

שואפים..."⁷⁶

מתל-עמל, עבר בצלאל יחד עם חלק מההכשרה לנקודה בגבולות, שם נתקל לראשונה בחיי המדבר הקשיים. אזור גבולות היה איזור שומם לחלוטין. נראה כי הדבר לא הפחיד את בצלאל אלא ההיפך. האתגר עורר בו מוטיבציה ורצון להפוך את המקום "לגן עדן", כפי שכתב במכתביו. גם כאן, תרם בצלאל מכישוריו האישיים בתחום החקלאות:

"...בימים האחרונים עבדתי כחמור ואני תמיד עייף, עשינו את התוכניות לשנה הבאה

עבודה הדורשת הרבה זמן ומחשבה..."⁷⁷

בצלאל מתאר את הקשיים הרבים, הנובעים מחיי קבוצה סגורים כבועה. לא פעם עולות בראשו מחשבות נורמאליות, אשר כמותן עולות בראשו של כל אדם בעיקר אם הוא צעיר, כגון האם אני בוחר בדרך הנכונה?

"קצת קשים החיים במקום כה מבודד ומצומצם, בעיקר כשהכול לא הולך כל כך

חלק, צריך הרבה עקשנות ואמונה בעיקר, כדי להחזיק מעמד..לפעמים עולים במוחי

פקפוקים, אך חזק אני לעת עתה..כדי לדחותם ממני..."⁷⁸

כעבור ארבעה חודשים, עלה הקיבוץ הצעיר לקרקע, בצלאל מספר, שהסיסמה שלו ושל חבריו הייתה "זיקיץ המדבר וינקם נשמת שוממותו..." הוא מספר כי לקראת העלייה לקרקע נקלעה הקבוצה לקשיים חברתיים, משקיים ותרבותיים. ממכתביו של בצלאל עולה, כי היו מריבות רבות במסגרת הקבוצתית, והייתה תחושה חזקה של עייפות וחוסר מוטיבציה,

"...ואז עשינו שינוי מהפכני הפסקנו בבת אחת בחיינו הישנים והתחלנו

בארגון חדש של החברה..."⁷⁹

באותה תקופה בערך, נהרג אחיו הגדול והנערץ אורי, במצור על גבעת- חיים⁸⁰. מספר מוסה

תנורי:

⁷⁶ מכתב מבצלאל לתמר, תל עמל, 17.12.1945. שם.

⁷⁷ מכתב מבצלאל לתמר, נירים בגבולות 29.8.1946 שם.

⁷⁸ מכתב מבצלאל לתמר, גבולות 19.9.1946 שם.

⁷⁹ מכתב מבצלאל לתמר, ללא תאריך ומקום השליחה. שם.

⁸⁰ אורי איתן (אוטנהיימר), נפל באירועי "השבת השחורה", בקרב על גבעת חיים, 24.11.1945. יוחנן סימון תיעד את הקרב ואת הלוויות ההרוגים בציר - ראו: רז, תמר(2005). "המצור על גבעת חיים", הקיבוץ.

"פעם שמרנו יחד והוא סיפר לי שיש לו אח באחד הקיבוצים באזור גבעת-חיים, האח היחיד שנשאר לו מכל המשפחה...הוא לא נהג לדבר על המשפחה אבל על אחיו דיבר הרבה מאוד... נפילת אחיו פגעה בבצלאל מאוד, לא נשאר לו אף קרוב משפחה בחיים..."⁸¹

. הדבר טלטל את עולמו בצלאל, מכיוון שאורי היה משפחתו היחידה. בצלאל לא נהג לכתוב על כך במכתביו, אך כתב בעקיפין על הכאב הבלתי נגמר:

"...למרות שהכל עבר כבר. נדמה לי שהיה כבר מזמן. כאילו בחיים הקודמים...לפעמים נראה לי שהתחלתי לחיות מחדש והעבר הוא כמו פצע שכבר הגליד ורק קצת צורב...אבל בני האדם טיפשים, דווקא בפצע בריא הם אוהבים להתעסק ולפתחו מחדש וכך לרוב איננו מתרפא לעולם..."⁸²

מספר מוסה תנורי, על שיחה שהייתה לו עם בצלאל:

"אני זוכר שאמרתי לו, שבמסגרת התפקיד אני נוסע לאירופה. היינו יחד עם מרגה (אלחוטאית), היא נתנה לי את הכתובת של ההורים שלה בהונגריה, וביקשה שאנסה לסדר להם לעלות לארץ. אז בצלאל אמר, 'למרגה יש את מי להביא אבל לי כבר אין אף אחד'..."⁸³

בצלאל מספר על הקשיים הטכניים בו נתקל הקיבוץ הקטן שבלב השממה. עם התחממות הגזרה לקראת מלחמת העצמאות על הקיבוץ הקטן הוטל מצור. אפילו מים, שהם הדבר הבסיסי ביותר לקיום, לא הגיעו לנקודה.

"אנו חיים כמעט כרגיל אמנם עם קצת הגבלות ושינויים, למשל מאז שפרצו המהומות לפני 60 יום לא קיבלנו אף פעם הזרמה נוספת של מים בגלל החבלות הבלתי פוסקות בקו...היום אחרי מאמצים רבים הצליחו להזרים ואנו שחיינו זמן רב

15.12.2005, עמ' 30 - 31; גלבוע, נחמן. (2005). "זה אבא שלי בין הפצועים", הדפ הירוק, 15.12.2005, עמ' 14 - 15.

⁸¹ ראיון עם מוסה תנורי יולי 2006.

⁸² מכתב מבצלאל לתמר, נירים 8.3.1947. ארכיון נירים, בצלאל מכתבים, תיק קרטון 1 מסמך 11.

⁸³ ראיון עם מוסה תנורי, יולי 2006.

בדוחק עצום של מים, עשינו מקלחת חמה ראשונה לאחר חודשיים, ההרגשה אחרת

לגמרי...".⁸⁴

אך למרות זאת, לא רק בעיות טכניות היו לקיבוץ, אלא גם בעיות ביטחוניות חמורות. כותב בצלאל:

"הדאגה של היישוב היא רבה בייחוד לנקודות כמו שלנו שלמזלנו הרע נמצאת במדינה ערבית, אבל ברור שבלי עזרתם של יהודי העולם, לא נוכל לעשות הרבה, וכדאי שתסבירי זאת לכל הדודים העשירים שלך...".⁸⁵

בצלאל למרות כל הקשיים שעוברים עליו, נתפס כאדם חכם, סקרן, חברותי. למרות כל הצרות שעברו עליו במעט שנתיים, הוא אדם אופטימי, חרוץ, שרוצה לעשות ולתרום. הוא רואה בקיבוץ נירים, ובהתיישבות בארץ את מטרותיו. בצלאל מתנהג כצבר גמור, ללא שום הבדל מילידי הארץ. הוא אדם יוצא דופן, מיוחד ומוכשר.

לאחר נפילתו בקרב, נכתב על בצלאל בחוברת, "נירים מול אויב":

דומה, כי קשה למצוא את תמצית כל הסבל של העם היהודי מרוכז בקמץ קטן, במשפחה אחת ובכל זאת- כזאת הייתה משפחתו של צלאל שלנו. אפשר למנות שלוש פורענויות שבאו והתרגשו על העם היהודי בשנים האחרונות: הרדיפות האנטישמיות בגולה ומלחמת העולם, פרשת מאבקינו עם המשטר הבריטי ומלחמתנו על עלייה חופשית ולאחרונה- מלחמתנו בפולשים הערבים מהארצות השכנות ומאבקנו על קיום מדינת ישראל. בכל שלוש הפורענויות הללו נפגעה משפחתו של צלאל. ההורים נהרגו בגרמניה הנאצית, האח הגדול- נפל בשדות עין החורש מכדורים בריטים וצלאל נפל מפגז מצרי בשדות נירים. בחייו גלם בתוכו את רצון החיים והחופש צחוקו הרחב ופיו החשוף תור שיניים לבן- סמל את שאיפתו זאת. הרעה באה על משפחה זו בצורה מרוכזת מדי מכדי שתוכל לעמוד בה. עם צלאל

⁸⁴ מכתב מבצלאל לתמר נירים 29.1.1948. ארכיון נירים, בצלאל מכתבים, תיק קרטון 1 מסמך 2.

⁸⁵ מכתב מבצלאל לתמר, נירים בגבולות 29.8.1946. שם.

נכחד השריד האחרון למשפחתו, אך ביתו נשאר לעמוד וחבריו יבנוהו מחדש

בהגשימם בו את מיטב חלומות נעוריו...".⁸⁶

אוסוף לעבודה זו פרט נוסף: לאורי, אחיו הגדול של בצלאל, הייתה אהובה בלהבות הבשן, ושמה תמר. לאחר נפילתו של אורי, ומאוחר יותר של בצלאל, בחרה תמר לקרוא לבנה בצלאל, על שם אחיו של אהובה הראשון. בארכיון בקיבוץ נירים, מצויים מכתבים רבים (חלקם מצוטטים בחיבור זה), המעידים על קשר הדוק בין בצלאל לתמר, בעיקר לאחר נפילתו של אורי.

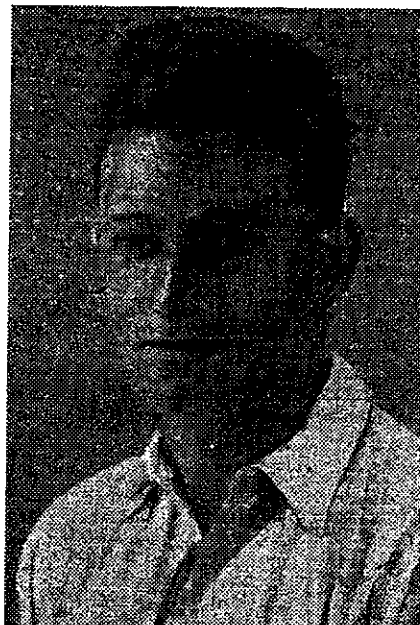
אסיים חיבור זה, העוסק במסכת חייו המיוחדת במינה של בצלאל איתן, במשפט שכתב בימיו בגבולות. המשפט ממחיש את עולמו של בצלאל ואת דמותו, כפי שהשתקפה בעבודה זו:

"ארוכה היא הדרך לאין שעור, ועלינו להתכונן היטב. אל לנו להסתפק בהישגים קלים

ולהשתעשע בתקוות שווא... בעזרת ציוני הדרך המעטים במדבר הרחב אנו מוכרחים

להגיע למטרה...".⁸⁷

בצלאל איתן – תמונה חקוקה בזיכרון



⁸⁶ קיבוץ נירים. (15.5.1949). נירים מול אויב: נובמבר 1947-1949, עמ' 15.

⁸⁷ מאמר שכתב בצלאל, גבולות 1.9.1946. ארכיון נירים, תיק מכתבים, תיק קרטון 1, מסמך 11.

ביבליוגרפיה

מקורות ראשונים

ראיונות אישיים

- ראיון עם שולה רם (חברת קיבוץ נירים). יוני 2006.
ראיון עם שושנה אגמון (חברת קיבוץ נירים). יוני 2006.
ראיון עם מוסה תנורי (חבר קיבוץ נירים). יוני 2006.
ראיון עם מאשה יערי (חברת להבות הבשן). אוגוסט 2006.
ראיון עם מרים אלון (חברת להבות הבשן). אפריל 2006.

ארכיונים

1. ארכיון נירים בצלאל מכתבים, תיק קרטון 1.

2. ארכיון להבות הבשן

קבצים פנימיים (קיבוץ נירים)

3. איתן, בצלאל. "זיכרונות בני שנה ותקוות לעתיד". על החומה, דצמבר 1947.
4. חוברת הנצחה, קיבוץ נירים (יוני 1948).
5. קיבוץ נירים. (15.5.1949). נירים מול אויב (הוצאה פנימית, נירים).
6. גיטר, רוני, עורך. (1997). חמישים השנים הראשונות, 1946-1996 יובל קיבוץ נירים. קיבוץ נירים : הוצאת מערכת קיבוץ דליה.

מקורות אחרים

7. מוטילוב (מיטיב), בני. (1958). הזורעים במדבר. מרחביה: ספרית פועלים.
8. מיטיב, בני. (1986). סיפורו של גבול. תל-אביב : משרד הביטחון – ההוצאה לאור.
9. פרנקל, נעמי. (1967). שאל ויוהנה. כר' א-ג. מרחביה : ספרית פועלים.

מקורות שניים

10. אדן (ברן), אברהם. (1984). עד דגל הדין. תל-אביב : "מערכות", משרד הביטחון – ההוצאה לאור.
11. אהרונסון, שלמה. (תשי"ז). "המפלגה הנאציונאל סוציאליסטית". האנציקלופדיה העברית, כרך כ"ה עמודים 322-325.
12. אלמוג, עוז. (1998). הצבר – דיוקן. תל-אביב: עם עובד.
13. גינת, יוחנן. (1980). "בעיות בחינוך היהודי בגרמניה תחת שלטון היטלר". ילקוט מורשת, כ"ט, עמ' 82.

14. גלבוע, נחמן. (2005). "זה אבא שלי בין הפצועים", הדף הירוק, 15.12.2005, עמ' 14 – 15.
15. גלבר, יואב. (1974/5). "המדיניות הציונית והסכם ההעברה 1933 – 1935". ילקוט מורשת, י"ז (טבת תשל"ד): 97 – 152; י"ח (חשון תשל"ה): 23 – 100.
16. וולט, רוברט. (תאריך). "גרמניה, תולדות היהודים", האנציקלופדיה העברית, כרך י"א, עמ' 515-517.
17. ולק, יוסף. (1975). חינוכו של הילד היהודי בגרמניה הנאצית : החוק וביצועו. ירושלים: יד ושם.
18. זית, דוד. (2002). האוטופיה השומרית : השומר הצעיר בפולין 1921 – 1931. באר-שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
19. זלינגר, אליהו קוטי. (1997). "למרות הכל..." תנועות הנוער החלוציות בגרמניה בשנים 1933 – 1944. גבעת-חביבה: הוצאת "יד יערי" ומכון "ליאו בק".
20. כוכבי, יהויקים וכהן, אשר, עורכים. (תשנ"ג). "חיי יומיום בתקופת השואה", דפים לחקר השואה, כרך י'. חיפה : המכון לחקר תקופת השואה, אוניברסיטת חיפה.
21. מאיר, מיכאל, עורך. (2005). תולדות גרמניה בעת החדשה, כרך ד' (התחדשות וחורבן). ירושלים : מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל.
22. סיוון, עמנואל. (1991). דור תש"ח: מיתוס, דיוקן וזיכרון. תל-אביב : הוצאת "מערכות".
23. פלד, רינה. (2002). "האדם החדש" של המהפכה הציונית : השומר-הצעיר ושורשיו האירופיים. תל-אביב : עם עובד.
24. פעיל, מאיר. (1990). עצמאות : תש"ח – תש"ט. תל-אביב: משרד הביטחון – ההוצאה לאור.
25. רז, תמר. (2005). "המצור על גבעת חיים". הקיבוץ, 15.12.2005, עמ' 30 – 31.
26. תלמי, אפרים ומנחם. (1982). לקסיקון ציוני. תל-אביב : ספרית מעריב.